

KLIPP

REGA

NORRBOTTEN

Allmänt

Fjällglinten nr 4 1980

(Tre artikelserier)

Det levande folkminnet; Skogssamiska folkminnen;
Samernas heliga ställen.
Fjällglinten

TK-91
RK-91

DET LEVANDE FOLKMINNET ;

SKOGSSAMISKA FOLKMINNEN ;

SAMERNAS HELIGA STÄLLEN

tre artikelserier av
Hilmer Joel Skoglund

DET LEVANDE FOLKMINNET

- Av Hilmer Joel Skoglund -

Folkminnet är den dybaraste skatt vi äger. Ibland kan folkminnet förmedla känslor och vara sällsamt levande. Människor med helt andra värderingar kommer oss till mötes genom folkminnet. Det är därför var kulturforskningens angelägnaste uppgift att i god tid, innan det blir för sent, fanga en liten spillra av det ännu levande folkminnet. Kan man göra det har man tillfört forskningen värdefulla och oersättliga kulturvärden från en gangen tid genom den muntliga traditionen.

Det är fel att tro att det enbart var slit och släp i de väglösa nybyggena under 1800-talets första hälft. Trots att den laestadianska trosriktningen ännu ej kommit, vilken kom först på 1870-talet kunde man utnyttja sin fritid i sällskaplig samvaro. Det kunde vara lekfulla upptag sasom att balansera på en stock en sommarsöndag. Nagra ungdomar kunde anordna en dans på en berghäll, en gräsbevuxen glänta i skogen, eller i en timrad loge. Instrumentet som man

spelade på var ett stränginstrument och föregångare till den finska kantelen. Den var hemtillverkad av granträ och kallades i folkmun för nuotiloova, notlada. Säkert är att det maste ha funnits i dessa ödemarksbyar, någon form av folksånger, men da de ej har upptecknats har de försvunnit i glömskans djup. Sa smaningna tillverkade man folkdräkter av hemvävt tyg i färgrika mönster. Vid Flakabergets by, Gällivare socken, finns en berghäll där ungdomarna samlades till midsommardans under dygnets ljusa timmar.

Romantiken och kärleken fick oftast komma i andra hand ty föräldrarna bestämde oftast giftermålskandidat till sin son eller dotter. En pojke som skulle ärva gården hade det bättre ställt än en som ingenting ägde. Men ibland tog kärleken överhanden och ett barn kom till. Detta var en stor skam för familjen ty det bevisade att flickan varit lätt på foten. Fotbarn, eller jalkakläppi, sags ej med blida ögon av föräldrarna och drog vanära över familjen. Ända in på 1920-talet ansags i vissa avlägsna byar i Norrbottens inland att den som hade hemman och fölaktligen egen gard efter sina föräldrar, var ett lämpligt parti, ty en relativt välbärgad smabrukare ville se sin dotter gift med en som hade till synes framtiden tryggad i det datida bondesamhället.

Vintern var mycket fattig på nöjen. Da berättades det, av mangan akdring, kom nagon främpling till gards och berättade historier från äldre tider.

Om höstarna akte ungdomarna skridskor på höstisen. På de hemsmidda skridskorna, oftast gjorda i den egna byasmedjan, susade ungdomarna, och även de äldre, fram över isen. Numera har dessa skridskor försvunnit men i äldre tid var de vanliga i gårdarna. Nagra exempel finnes fortfarande kvar i gårdarna bortkastade på loftet i den timrade logen, uthuset, boningshuset, eller logens loftkammare. Ibland kunde ungdomarna möta andra ungdomar från avlägsna gardar eller nybyggesbyar och slagsmal förekom ej sällan. Det var för att försvara sina egna byflickor, som man slogs.

Men det fanns grovvuxna fruntimmer också berättas det. En sådan kvinna var Siirgona-Maja, från Vuoddas renskötande by i Gällivare sockens södra del. Hon var dotter till den renägande nybyggaren i Siirgona nybygge i Vuoddas. En söndag vid slutet av 1800-talet höll nagra av traktens nybyggessöner på att tävla om att lyfta en tung sten vid stigen. Siirgona-Maja kom dit och stod och tittade på en stund. Sedan gick hon fram till stenen och lyfte upp den lekande lätt och bar den en bit innan hon placerade stenen tillbaka på samma ställe. Häpna och bestörta gick nybyggessönerna därifrån ett minne rikare. Gammalt folk har berättat hur Siirgona-Maja bar lekande lätt höbördor med vidjeband så stora att hon knappt själv syntes under bördan. Träningen att bära fick nybyggeskvinnorna dagligen när de bar hem något till nybygget eller när de gick till höstmärknaden eller var ute och handlade varor från kyrkbyn.

Mangen gamling minns berättas om Härkmyr-Lasse. Han bodde i den numera utdöda byn Härkmyran, som varit omlastningsstation när malmfororna med ren gick till Meldersteins bruk i Ranea. Härkmyr-Lasse levde i slutet av 1800-talet och en bit in på detta sekel. Han var av medellängd, var något kutryggad, och hade två stora utstaende tänder i framkäken som påminde om små betar. Det gjorde att han fick

ett vilt och hårt uttryck. Om höstarna färdades han utefter sjöarna på skridskor och tack vare sin styrka och uthållighet kunde ingen hänga med i hans takt. När han begav sig efter de frusna vattendragen mot Råneå kunde han färdas efter sjöarna – Grundträsk, Lappträsk – på skridskor.

Det var ej bara på skridskor Härkmyr-Lasse var en mästare. Han var även duktig på att åka skidor. Äldre folk som nu är döda omtalar hans egendomliga stil när han åkte skidor blott med en lang stav. Stilen påminde om en skridskoåkares. Efter Härkmyr-Lasses skidspår var det hart när omöjligt att åka. Härkmyr-Lasse var också duktig på att tolka hem renar hur vilda de än var. En gång, vid slutet av 1800-talet åkte han på skarsnön, i mars månad, till gudstjänsten i Gällivare lappkyrka. Givetvis startade han tidigt, redan klockan fyra på morgonen, men till Gällivare från Härkmyran är det fagelvägen nära 8 svenska mil. Han kom i god tid till gudstjänsten. Efter gudstjänsten åkte han samma väg tillbaka ty då hade skaren frusit ater hard så den var isig och glatt. Än idag framstar bedriften som sugolik när man betänker hur vara svenska vasaloppsakare får slita sina 85 kilometer från Sälen till Mora. Givetvis hade Härkmyr-Lasse matsäck med sig bestående av torkat renkött och hembakat kornbröd. Härkmyr-Lasse var mycket fattig. För att leva slaktade han ibland tjuvskjutna renar. Lapparna var ideligen efter honom men hade inga säkra bevis. En gång lyckades dock lapparna taga honom på bar

gärning. Slaktplatsen hade lappar, från Purnu sameby, Gällivare socken, hittat. Man spårade Härkmyr-Lasse till en gammal timmerkoja, där han slagit läger för natten. När skymningen sänkte sig över trädtopparna och höljde skogen i mörker gick några lappar på tysta steg mot den gamla timmerkojan, där röken steg genom rökfånget i en lang vit pelare. En lapp öppnade försiktigt kojdörren och smög på tysta, tassande, steg mot den väggfasta britsen där Härkmyr-Lasse låg och sov på en bädd av granris. Hur försiktig än lappen var hade den gnällande dörren varnat Härkmyr-Lasse. Skogsbygdens folk vaknar vid minsta ljud och Härkmyr-Lasse var inget undantag. Dessutom avtecknade sig lappens skugga i den öppna kojdörren. Lappen blev därför tvingad att kasta all försiktighet och rusade mot britsen. Han slog till med en renskälla som

tillhugge mot Härkmyr-Lasses huvud. Slaget var illa riktat men de två utstående tänderna i framkäken gick av vid roten. Vrålände av ursinne, och med blodsmak i munnen, steg Härkmyr-Lasse upp ur britsen. Lapparna blev nu tvingade att fly för glatta livet in i den närbelägna skogen där de uppslukades helt av mörkret. Lapparna fann det säkrast att i fortsättningen lämna honom i fred. Härkmyr-Lasse var godmodig men blev han retad var han ej god att tagas med.

Det berättas att Härkmyr-Lasse hade ett bra minne. Personer som hade intressanta ansikten studerade han noga. Ett gatfullt leende färgade då det brungarvade ansiktet innan han tilltalade vederbörande. Till hjälpreda att komma ihåg intressanta ansikten hade han en fulltecknad, solkig, anteckningsbok med läderpärm. I anteckningsboken hade han skrivit upp namn på personer som han hade träffat vid marknadsbesök, laestadianmöten, kyrkobesök och handelsfärder. Vid dunkla tillfällen tog han upp den solkiga anteckningsboken och tittade om han tidigare träffat vederbörande som verkade välbekant. Anteckningsboken har mangan sett honom använda, men den är numera försvunnen. Garden där Härkmyr-Lasse bott ligger öde numera, liksom byn som är helt avfolkad.

För många svenskar är boken "Barnen från Frostmofjället", av Laura Fitinghoff, en berättelse om nöden och fattigdomen från 1860-talets Norrland. Berättelsen om de föräldralösa barnen har fångat en stor del av vårt lands befolkning inte minst genom filmens försorg. I dessa trakter har det funnits barn som lidit mer nöd än barnen från Frostmofjället. I det lilla nybygget Njallans, Råneå socken, bodde en fattig man vid slutet av 1800-talet som hette Ek. Nybygget låg vackert beläget vid Vitån som flyter till Råne älv. Milsvida skogar omgav nybygget och blott en knapp märkbar stig ledde dit. Ek hade med möda eldat upp en liten plätt runt nybygget och byggt sig en ladugård. Han hade tre små fjällkor, som på grund av den magra kosten stod i sin halva vintern. Nybyggaren Ek hade varit gift två gånger. Första frun dog i barnsäng. Tillsammans med de två hustrurna hade han inte mindre än 25 barn. Att trots så många hungrika minnar mäktade han ej trots att Ek var en duktig karl. Förtjänsterna var små och det räckte knappt till det nödvändigaste. Nybygget bestod av en lag, liten timrad byggnad på två rum. Inom dessa väggar skulle 27 personer bo och det var ofta trångt. För att slippa frysa läg barnen sida vid sida på golvet på renhudar och färskinnsfällar. En stor öppenspisbrasa höll kylan på avstånd. Möblemånget inskränkte sig

till de allra nödvändigaste. Vid matdags fick barnen äta i omgångar ty runt bordet fick ej alla plats på en gång. Ej heller räckte matbesticken till. För att hålla reda på hur många som ätit brukade därför Eks hustru rita med en kolbit på barnens ryggar. På så sätt fick hon de sparsamma ransonerna att räcka till. Det kunde eljest hända att någon som ej var mått tog den andres portion och någon kunde bli helt utan mat.

Mat och kläder var ett av de viktigaste frågorna. Om somrarna fick barnen gå barfota och behövde ej skor eller tjocka kläder. I de närbelägna vattendragen fiskade de om somrarna och lärde sig simma som sälar i vattnet. Sommartid utgjorde fisk ett av de stående rätterna på matbordet. Lyckades Ek nedlägga en älg så var den värsta hungern stillad för en tid framåt. Efterhand som barnen växte upp fick de på stigen ge sig av från hemmet för att klara sig på egen hand. Det äldsta barnet, en flicka, fick pigplats vid tio års ålder i Norriån, Råneå socken. För ett tiotal år sedan avled hon i en ålder av 86 år. Två av pojkarne Ek, som var något över tio år, begav sig barfota från nybygget för att aldrig mer återvända. De gick upp efter Vitån i väglös ödemark för att skaffa sig utkomst. Med sig från nybygget hade de fått en liten saltpåse, en kniv, metkrokar och några svavelstickor. Om nätterna sökte de skydd av någon yvig gran och de höll vilddjuren på avstånd med en flammande stockeldsbrasa. När regn och aska var i antagande tog de skydd under en klipphylla och gjorde upp en eld samt samlade späda granris till bädden. Fisken som de fångade stekte de vid den öppna elden. När bären på eftersommaren blev mogna fick de variation i den ensidiga kosten. En dag när hösten var i antagande sökte de sig till bebodda trakter. Av den gångna vistelsen i vildmarken hade barnen blivit skygga för människor. Deras kläder hängde i trasor på kroppen. Barnen kom så småningom till Hugdahls nybygge i Stora Saiwa (nuvarande den utdöda byn Storsaiwits i Gällivare socken). Hugdahl och hans hustru ömmade för barnen när de såg klädtrasorna på barnen och deras bara, sargade fötter. Han gav dem kläder och skodon samt födde upp dem som sina egna barn i nybygget. Deras tacksamhet visade inga gränser. När barnen fick anställning vid skogsavverkningarna tillsammans med Hugdahl och hans egna söner gav de sina intjänade slantar pliktskyldigast till Hugdahl. Han rörde pengarna ej utan satte in pengarna i sin byrålåda som han låste. När barnen kunde klara sig helt på egen hand lämnade Hugdahl åt dem deras pengar som en startslant i livet innan de lämnade nybygget i Stora Saiwa.

För de andra barnen Ek i nybygget Njallats var det samma sak. Så fort de var stora nog fick de lämna hemmets väggar och bege sig ut i livet. Numera finns endast rester av nybygget där barnen Ek bott. Blott en knappt märkbar skylt, pinad av väder och vind, förkunnar var vägen mot nybygget tar vid utefter vägen Vuoddas-Norriån. En liten gräsbevuxen plätt vid Vitåns strandslutning, någon gammal lada med fallfärdigt tak, vittnar om människans kamp mot en karg och hård tillvaro. Här försörjde Eks en talrik barnaskara på 25 barn. Här hade han några fjällkor, utan social hjälp som i dagens samhälle, här fröt han upp sten för sten från den blivande kornåkern, och här byggde han upp drömmar för framtiden där skogen tar vid. Så göms ett stycke norrbottnisk kulturhistoria under minnenas glömska.

av
Hilmer Joel Skoglund

I

B
n:
V
e:
s:
s:
9:
D
f:
k:
m
o:
sv
s:
T
u:
u:
I
o:
f:
ta
ni
ni
si:
de
B:
lä
N

DET LEVANDE FOLKMINNET

Art nr. 2.

Av Hilmer Joel Skoglund

De allra första åren vid nybygget, djupt inne i öde-
marken, var ej bara vilddjurens härjningar på tam-
boskapen eller vissa år missväxt på de små handgräv-
da kornåkrarna uppe på en bergssluttning. Med den
lapska urbefolkningen var det icke heller några stora
problem annat än renarna som kunde ibland äta ur
myrhässjorna benämnda stakar på ortens språk. Stak-
ka på Överkalixmål antagligen heinähäkki på finska.
Någon kontakt med myndigheterna hade man sällan
annat än vid marknadsresor, då man kunde få se läns-
man eller lappfogden.

Många gamla berättar gärna om Petter Ersson Skaiti
som benämns i folkmun för Skaiti-gubben. Han bod-
de i början av 1800-talet vid nuvarande sjön Bönträsk
i Bönträsk by i Gällivare sockens södra del. Skaiti-
eller Skaiti-gubben bodde vid ett gammalt lappläger
på en udde vid sjön som kallades Neiti-skaite — övers.

jungfrunäset — därav fick han sitt namn. Någon kilo-
meter högre upp vid samma sjö bodde en annan ny-
byggare vid ett berg väster om Neiti-skaite. Han kalla-
des i folkmun för Västerbergs-gubben. Antagligen
hette han Anders.

Skaite-gubben var en hård och brutal man. Han tål-
de inga motsägelser. Blicken var mörk och han var
ofta snar till vrede. Hustrun som han hade var han
däremot vek för. Till grannen Västerbergs-gubben var
han ofta. På södersluttningen mot träsket hade han
odlat upp en liten plätt där kornåkern var belägen.
Några kor av fjällras hade han också. Men sistlidna
sommar hade boskapen, som vistades i skogen, varit
oroade av en stor björn. En ung kviga hade fått sätta
livet till. Därför vallades korna om sommaren av en
ung piga. Men fattigdomen tryckte ständigt på. Om
vintern jagade Skaite-gubben och Västerbergs-gubben

Forts. nästa sida

tillsammans pålsbärande djur som de sålde på marknaderna. Men en vinter var snön djup och pålsfångsten blev mindre än vanligt. Till detta slog torken till och fördärvade kornskörden.

Skaite-gubben hade en ung vacker häst, som var hans ögonsten. Hästen ville han aldrig skiljas ifrån. Men på inrådan av hustrun så måste han sälja hästen för att klara ekonomin. Det fanns ingen annan råd. Skaite-gubben sålde hästen på Torne marknad till ett skapligt pris. För pengarna han fick kunde han klara ekonomin och inköpa det han behövde till nybygget. Längre, längre, grämde Skaite-gubben över att han sålt bort den unga hästen. Tanken på hästen sysselsatte honom ofta. Han ångrade bittert att han sålt hästen. Till slut mognade en plan i hans hjärna. Det gick väl att stjäla tillbaka hästen. Hästen fanns på finska sidan men han visste vem som köpt den. Det hade han hört på avvägar. En dag på vårsidan gick han över till Västerbergs-gubben. Där delgav han sin plan att stjäla hästen tillbaka. Västerbergs-gubben lovade att göra ett försök. Någon vecka senare tog planerna fastare form.

Strax före midsommar kom de på kvällen till gränsälven. På natten rodde de över till finska sidan. Hästen fann de i en hage nedanför en gård. Omärkligt tog de fast hästen och satte en grimma på den och tog hästen med sig. Hästen fick simma efter båten över Torneälven. På slingrande stigar, vid sidan av all bebyggelse, kom de så småningom fram till nybygget.

Den som först upptäckte att det var samma häst, som tidigare sålts var den unga pigan. Hon delgav vid matbordet sina synpunkter. Skaite-gubben slutade genast att äta och den sursaltade abborren, som han tuggade på, svaldes ner. Han lämnade filmjolksskålen halväten och kornbrödet. Med händerna doftande av fisk stod han en stund tankfull innan han smällde häftigt igen dörren.

Hastigt begav han sig på stigen till sin granne, Västerbergs-gubben och delgav vad den unga pigan sagt vid matbordet. Pigan hade känt igen hästen och det var inte bra. Båda nybyggarna kom överens om att den unga pigan utgjorde ett farligt vittne och kunde prata bredvid munnen om någon okänd resande kom vintertid när körföret satte in. Den unga pigan måste bort. Bästa tillfället att taga hennes liv var mitt på dagen då hon vallade korna i skogen efter morgonmjölkningen.

Några dagar senare då den unga pigan var vid en myr med boskapen, där de betade av de gröna starr- och fräkenhöet. Flickan satt uppe på en talläs med vid utsikt över myren där boskapen betade. Hon hörde inte de små smygande stegen bakom sig. Ej heller såg hon yxan som höjdes över sitt huvud förrän det var försent. Det första slaget var ej dödande och med blödande huvud vände hon sig mot sin husbonde och tiggde om nåd. Men det hjälpte inte. Skaite-gubben gav ingen nåd utan dräpte den unga pigan. Kroppen grävde han ner vid myrkanten.

Skaite-gubbens hustru såg när han kom med flickans matsäckskorg som han slängde upp på loftet. Senare när hustrun frågade om den unga pigan blev

blicken irrande och han teg på alla frågor. Pigan blev försvunnen och trots förfrågan vid andra nybyggen hade ingen sett till henne. Så gick ett antal år och händelsen föll i glömska.

Men en älgjägare från Risträsk, eller min hemby, väckte händelsen åter till liv, ty jägarna fann vid en myr ett människolik av en ung kvinna och några klädtrasor som rävarna grävt fram. I huvudet fanns ett skarpt veck av en yxa och de kom ihåg pigans försvinnande. Vid samma myr brukade Skaite-gubbens boskap beta.

Vid den tiden hade man lagen i egna händer. Att denna händelse är sann bevisades senare när en av nybyggarna erkände på dödsbädden.

Vid långa vinterkvällar lyssnade jag på de äldre ute i stugorna när de berättade om äldre tider. Senare skrev jag upp berättelserna som under snart 25 år samlats upp. Jag har tecknat upp berättelser om vilddjuren som till en början ställde till besvär för nybyggaren.

I det numera helt raserade nybygget Niilikoski några kilometer väster om den nuvarande byn Torriivaara i Gällivare socken fanns i mitten av 1800-talet ett nybygge som idag endast finnes rester av. Någon lada på en myr och översilningsdiken ute på några små myrar vittnar om nybyggarens möda. Nybyggaren klarade de första åren relativt fritt från vilddjurens härjningar. De små fjällkorna släpptes ut på skogsbyte och kom alltid om kvällen hem till kvällsmjolkningen. Men så en sommar tog en slagbjörn en kviga. Nästa sommar var det dags för en fjällko. Så plötsligt avled nybyggaren och hustrun samt ett barn blev ensamma på nybygget. Inga andra nybyggare fanns i närheten, ty milsvida skogar omgav nybygget. Eftersom nybyggaren endast hade två fjällkor fanns bara en kvar. Men så på hösten tog slagbjörnen även denna enda fjällko. – Inte nog på den svåra prövningen för den ensamma kvinnan ute i ödemarken. Till råga på allt hemsökte björnen nybygget och klöste i dörren. Nybyggarhustrun fick ge sig av med sitt spädbarn berättas det. (Sagesmän: äldre boende i byn Skroven. Platsen för nybygget besökte jag för några somrar sedan.)

Gamla mor Lovisa som blev över 90 år berättade före sin död, 1964, en historia hon hört i sin tidiga barndom.

En nybyggare hade haft påhälsning en höst vid sin sommarladugård av en björn. Björnen hade varit under natten vid sommarladugården men blivit skrämmd av nybyggaren som vaknat av bjällrans klingande och kornas råmande. Samma natt någon timme senare hade en annan nybyggare som bodde något längre bort (2 km) haft besök av samma björn men ingenting kunnat göra åt det bastant timrade fjöset. Nybyggaren skröt åt sin granne sedan han förstärkt dörren att nu kunde björnen få komma. Det skulle han ha låtit vara osagt. En natt senare i skydd av höstmörkret kom björnen. Han fann dörren vara för stark och klev därför upp på det låga taket. Sedan han rivit loss några bräder lyfte björnen upp en fjällko genom hålet i taket och in i skogen.

Det levande folkminnet Art. nr. 2. fort

Men det hände också att björnen fick sätta livet till av boskapen. Numera döde David Edfast, som varit gift med min faster berättade en historia hans egen far var vittne till. Det var i närheten av Överkalix. Någon gång strax före sekelskiftet kom korna i oordning mitt på dagen hem från skogsbetet. Det var hela koflocken med ungdjur som kom hem, men den stora tjuren, som alltid följde korna, saknades. När man hittade tjuren kunde bybefolkningen rekonstruera hela händelseförloppet. Koflocken hade fått påhälsning av en stor björn. Hela koflocken med ungdjuren flydde, men tjuren stannade kvar och gick till anfall mot björnen. Björnen slog till tjuren men slaget var utan kraft. Istället fick den stora tjuren sina två korta horn i sidan av björnkroppen så våldsamt att de genomträngde björnhuden och fastnade. Hur än tjuren försökte skaka loss björnen från sina horn gick det inte. I obändigt raseri körde tjuren framför sig björnkroppen mot en späd gran. Under tiden försökte björnen klösa tjurens bogparti. Varje gång tjuren backade från den späda granen fjädrade granen tillbaka. Tjuren fick därför föreställningen att björnen levde. Efter någon timme dog björnen som fortfarande satt fastnaglad på tjurens horn. Ännu när byborna kom höll tjuren på att köra den döda björnen mot spädgranen. Jordkokor var sparkade upp till en bred gata mot unggranen. Tjuren var dock riven men bara ytligt. Björnen fick skäras loss från tjurens horn.

Numera döde pensionären Edvard Nilsson berättade en historia han hört i sin barndom. En nybyggare, i den nuvarande byn Kopparsjärv, Överkalix socken, hade i slutet på 1800-talet sin häst i skogsbete. En dag på eftersommaren anföll en björn hästen. Björnen försökte köra hästen mot en sank myr, men hästen tvärvände och björnen lyckades då slå sig fast med ena ramen i hästens bogparti. Sedan hängde björnen fast och försökte bromsa med den andra ramen hästens

framfart. Hästen rusade mot nybygget och kom under sin vilda rusning i närheten av en torrfura. I torrfuran fick björnen fäste men så våldsamt var hästens framfart att bogen slets loss från björnen där den avslitna ramen hängde när hästen rusade till nybygget. Den tiden var en häst värd en förmögenhet och med öm omvårdnad läktes såret.

Vintertid utgjorde varg-plågan ett gissel för nybyggaren. Några gamla sagesmän vet berätta om vargar. En gång, berättas det, kallade en nybyggare en vinterkväll in sin gråhund. Han hade hört hur hunden slogs med något därute. Nybyggaren rusade ut och i hastigheten ryckte han en varg i svansen och kastade in i pörtet. När hustrun på morgonen blåste liv i glöden i öppenspiseln såg hon under bordet att det glimmade så otäckt från den i hennes tro, okända stora gråhunden, så hon ropade in sin man. Sedan nybyggaren med lodbössan avlivat vargen fann han ute vid dörren blodslamsor och hans egen hund ihjälriven av vargar.

En annan gång berättas det, förföljdes en nybyggare av vargar då han kom med häst och släde från en marknadsresa. Vargflocken löpte tyst och smidigt och närmade sig alltmer ekipaget. Nybyggaren såg ingen annan råd än att spanna från den tungt lastade släden och låta den löpa till nybygget ensam. Själv tippade han släden upp och ner och kröp själv under släden. De minst ömtåliga varorna travade han i de största springorna så inte vargarna kunde tränga sig under släden. Själv hade han det skönt och varmt under släden ty på sig hade han en hundskinnspäls och under sig slädens fällar. Hela polarnatten höll sig vargarna runt släden. När han hörde någon vargtass sticka under släden så högg han till med kniven. Hemska tjut förkunnade om han träffade rätt. I den tysta polarnatten rev kamraterna den sårade vargen som blev dräpt av sina egna fränder.

av Hilmer Joel Skoglund.

Du läsare som vill stödja verksamheten kan klippa ur och använda inbetalningskortet. Tack!

DET LEVANDE FOLKMINNET

– Av Hilmer Joel Skoglund –

Många har förvånats över fjällbygdens folk hur de hade sin föreställning om naturväsen! Tron var så stark på att naturen var full av både goda och onda väsen, naturmakterna, som man måste stå i god fot med.

Även samerna har haft sin tro på nåjder och deras kraft – inte minst den samiskfödde författarinnan, den i Uppsala boende Sara Ranta Rönnlund, har skrivit om detta.

När prosten Georg Bergfors kom hit, till Vitträsk, för första gången som präst 1908, berättade han åt mig om befolkningens övertro men också om dess starka Gudstro. Jag besökte Bergfors före hans död i hans hem i Sollefteå och vi samtalande om hur det var att vara ung nybliven präst i en ödemarksby i Gällivare södra lappmark.

Samerna, liksom nybyggarna hade att kämpa en tyst och hård kamp mot naturen. De levde med naturen och icke mot naturen som vi gör idag.

Vid långa vinterkvällar berättade man i nybyggerna om myter och sägner om övernaturliga väsen som det gällde att vara på god fot med. Man berättade om manalaiset, det underjordiska folket. Manalaiset är en sammandragning (assimilation) av det finska maan = jord; alle = nere; laiset = folket. De bodde under jorden och ibland benämndes deras äldste för Haltio. Haltio kunde ta till exempel en grodas skepnad. Det var farligt, enligt folktron, att spaka till en fet groda. Nästan värre än att skrämra en havande kvinna. Religionshistoriskt är detta intressant. En del kända författare, exempelvis nobelpristagaren Isac Singer, skriver om övernaturliga väsen som han till och med har respekt för från sin barndoms Polen.

Haltiorna, eller manalaiset, var enligt folktron rödhåriga och deras flickor var mycket fagra. De visade sig bara i ett speciellt syfte. Manalaiset ansågs ha evig ungdom. De hade jordbruk liksom nybyggarna och kunde bo i berg där de hade sina skatter. På samiska kallades de för Ketniha och många berg minner ännu på de lappländska kartorna om dem ex. Ketnihavare m.m. Det finns många som ännu vet berätta om haltior.

Saima Eriksson (född Säppänen) död vid 89 års ålder 1979 berättade:

– För mycket länge sen bodde en fattig nybyggare på en tallbevuxen ås i skogen. (Saima kallar åsen för Harju). Det var en flitig nybyggare, men han hade alltid otur med sina hästar, hur väl han än skötte dem. Ibland var hästen t.o.m. på morgonen så löddrig av svett att den bara darrade. Hur än nybyggaren undersökte kom han inte till klarhet varför hästen var sjöblöt i svett. Men så en dag, på kvällssidan, fick han klarhet.

När han rundade stallknuten, och var mer bekymrad än vanligt, så mötte han plötsligt en gammal man. Det var Haltio själv som kom mot honom. Han bad nybyggaren följa honom under jorden, för det var något han ville visa honom. De gick in i en tunnel som ledde rakt under stallet. Komna ner visade Haltio på en stor träbytta med stinkande urin på ett bord mitt på golvet. – Vad är det här? – undrade nybyggaren. – Ja, svarade Haltio, din häst kissar stinkande urin på vårt matbord. Ni har haft otur med era hästar

och det är vi som plågat dem så att de har dött. Ert stall ligger strax ovanför våran bostad och Du måste flytta stallet och om Du gör det så får Du lycka och välgång – och gör Du inte... Nybyggaren gjorde som Haltio sagt, han flyttade stallet och turen var med honom både med boskapen och gården.

– Gamla mor Anna-Kajsa, numera död, kunde ibland höra hur haltior, eller manalaiset körde hem sina kor för kvällsmjölkning fastän hon aldrig såg dem. Mor Anna-Kajsa hade utmärkta kor. Men hennes kor var ingenting mot för de kor Haltio hade. De mjölkade nästan grädde. Man kunde få en Haltio-ko om man slängde kniven över den om man nu råkade se en sådan i skogen. En gång hade en nybyggare sett en ko som manalaiset ägde på en myr. Han smög sig på den och lyckades slänga sin slidkniv över den. Stål biter på allt trolltyg och det biter även på Haltio. Han lyckades ta fast kon och gjorde ett vidjebindsle och ledde hem den. Man fick inte slå en Haltio-ko ty då hämtade Haltio kon tillbaka. Maken till ko hade nybyggaren aldrig sett. Den mjölkade hur mycket man ville få ur den. Men så en dag slog mannen till Haltio-kon. Nu började kon mjölka blod. Nästa morgon fanns inte kon i båset i fjöset. Haltio hade själv hämtat tillbaka den.

En Haltio-flicka var en trogen hustru om man lyckades slänga slidkniven över flickan – när man mötte en sådan i skogen.

Anna-Lovisa, död 1964, född Augustdotter Björn, berättar:

– En torpare, som var fattig, bodde i skogen. Han var ensam och hade ärvt torpet efter sina döda föräldrar. Ingen visste så mycket om torparen än att han levde som andra, jagade, fiskade, skötte sina ko och kviga samt tog tjänst ibland när någon timrade ett nytt hus. Han hade ingen hustru och det var glest mellan gårdarna. Men så en dag lyckades han slänga sin kniv över en Haltio-flicka. Haltio-flickan kom fram till honom. – Jag är Din, sa hon, jag åldras aldrig men jag kan inte få barn med en jordisk man. Om Du går med på att inte röra mig så skall jag vara trogen. – En sak, titta inte på någon jordisk flicka, för det skulle vårt folk inte tycka om... Torparen fann sig i det underliga äktenskapet, han åldrades men inte flickan. Så en dag dog torparen, och den rödhåriga flickan försvann. Folket förundrade sig när de hittade torparen död i sin säng. De bar honom till vigd jord och torpet tog en avlägsen släkting hand om.

Men en stormig, snöig, kväll före jul kom en släde mot kyrkan. På kuskboken satt ett äldre par. En stund senare kom släden tillbaka men nu satt den döde torparen i släden tillsammans med den rödhåriga flickan. Det var manalaiset, haltiorna, som hämtade torparen. Nu, efter döden, var han upptagen i deras krets och kunde nu gifta sig med flickan.

Haltiorna kunde bo helt nära människornas boningar. De ville i regel inte människorna ont om de inte själva blev ofredade.

– Övertro har alltid funnits hos fjällbygdens folk. Här sade man att ett hus inte fick timras över en gammal stig, ty om natten färdades de döda efter stigen och i det huset skulle man få se döda färdas rakt över huset. Ett hus som var flyttat minst tre gånger sades ha övernaturliga egenskaper. I ett sådant hus kunde

Det levande folkminnet. Art. nr 3.

man nyårsnatten eller påsknatten få se kommande händelser under året via drömmen eller i vaket tillstånd i en spegel och helst då i ett rum som hade fyra dörrar, kunde vara en kammare, en sal, ett pörte, eller farstu. Om en orm kom ringlande under kammarfönstret under sommaren så dog någon i huset.

I ett hus i närheten av vatten sades att man sov oroligt, ty i vattnet fanns hemliga naturväsen som störde en och vattnet "drog" som man sade.

Den tiden hade nybyggena "sommargravar" d.v.s. tillfälliga gravar tills körföret medgav transport med släde med den döde till kyrkogården, då kyrkan var flera mil från nybygget – så snickrades kistan i gården. Varje gård, bybygge, hade några bräder hängande i torkkrian, på en bjälke. Om dessa bräder föll oförklarligt ner så ansågs att någon dog. Det var brädernas inneboende ande som varnade att nu skulle en kista snickras.

I en skvaltkvarn, som oftast hade en våning över kvarnhuset, kunde de döda gå igen sades det. I en sådan kvarn stördes man ofta. Nils Petter Eriksson, född 30 sept. 1858 – död 13 april 1926, var mjölnare. En gång så hade han väckts oförklarligt – medan han malde mjöl åt bygdens folk och sov i kvarnkammaren ovan kvarnen – kvarnen går torr, kvarnen går torr . . . de vill säga kvarnstenarna fick aldrig gå tomma. Flera gånger väcktes han så häftigt att han ruskades ur sängen. Även vid kalla nätter da han brände tjärdalar – Nils-Petter Eriksson brände ofta tjärdalar – blev han väckt av att kojddörren slängdes upp om det var fara med tjärdalen . . .

Män med "övernaturliga krafter" trollkarlar, har alltid funnits i ödemarken. Fredrik Eriksson, numera avliden sedan ett tiotal år tillbaka, fick till och med läkarvetenskapen att häpna. Fredrik Eriksson var synsk och bodde i Risträsk by. Han kunde stämma blod och många tvivlade på hans kraft. När blodprov togs på honom så kom inte en droppe hur än läkare och sköterskor försökte. Senare efter en stunds mumlande tyst för sig själv så släppte han blodet.

På Bodens lasarett fanns en ung flicka, som inga blodöverföringar lyckades på. Läkarna hade försökt men flickan, som var från Överkalix, var dödsdömd. Min mor som samtidigt låg i lasarettet i Boden nämnde Fredrik Eriksson. Läkarna skrattade och menade att när inte dom lyckades så skulle en naturgubbe stå slätt. Men en äldre överläkare bad mor som en sista utväg ta kontakt med Fredrik Eriksson. Mor ringde per telefon till den då äldre Fredrik Eriksson. Han hörde tyst på mor och bad mor giva telefonnumret till lasarettet så han kunde få höra hur det gatt. Han tvivlade att hans krafter skulle räcka så långt som till Boden, men lovade försöka. Efter någon timme ringde han mor på lasarettet och sade att nu var blodet 'stannat' hos flickan. Några överföringar skulle vara helt onödiga. Överläkaren, som trott på naturdoktorn, bad att få telefonnumret till Fredrik Eriksson – ty, sade han, det finns mycket som inte läkarvetenskapen kan förstå . . .

– Under nybyggestiden, fanns i Suobbat, en man av samisk härkomst som hette Erik Sigga. Denne Sigga hade övernaturliga krafter, berättas det. Till och med andra nåjder fruktade Erik Sigga. Han sades ha kontakt med de avlidnas andar till hjälp vid sin trolldom. Tjuvar avslöjade han sägs det. Sagesman: Viktor Johansson, numera död, från byn Suobbat.

En man med övernaturliga krafter skall ha helst friska tänder. Han får vidare inte vara nervöst anlagd utan lugn och trygg. Vidare en man som inte pratade bredvid mun utan hade tystnadsplikt. Förlorade en man med övernaturliga krafter sina tänder, så var hans kraft också borta.

Ända sedan nybyggestiden levde folket, fjällbygdens folk, med naturen. Gamla mor Anna-Lovisa kunde bota kreatur när dom blev sjuka. Hon var barnmorska åt traktens folk och det berättas att hon stal en kalv när hon hade svårt att föda. Många som lever och är i medelåldern – 50 år – har Anna-Lovisa hjälpt till världen. Bl.a. snodde hon fostret hos två havande kvinnor som hade svårt att föda. Det som kom folk att häpna var när gamla mor Anna-Lovisa strax efter sekelskiftet, skar en kalv som kommit fel i sma stycken och lyckades därmed rädda en ung kviga, med endast ett tjärbloss och en rykande fotogen-lampa som lyse. Prosten Bergfors minns när han 1908 hälsade på hos gamla mor Anna-Lovisa. Hon var gudfruktig och talade aldrig illa om någon. Var människa har något gott i sig, menade gamla mor Anna-Lovisa.

Denna bygd rymmer också samisk kulturhistoria sedan mer än tusen år tillbaka i tiden. Här finns en av landets rikaste, samiska, fyndplatser vid nuvarande Lillsaivits, som arkeologiskt har daterats till 900-talet efter Kr. Gammalt tillbaka har platsen hetat Unna saiwa. (Samiska; liten sjö eller helig sjö). Här vid en fiskeseite i sjön hittades vid lagvattenstånd bland annat: älvringar i gediget silver, spiralvridna armringar i silver, hängsmycken, mässingkulor med inlagda pärlor samt järnpilspetsar och gamla mynt. Unna saiwa-fyndet var på en vandringsutställning hösten 1980 i Björnfallan i Gällivare från Norrbottens Museum i Luleå.

Inte långt från Unna saiwa, bara 2 km., ligger berget Bassivare, betyder helgberget. I nutida kartor har Generalstabens förvanskad namnet till Passeberget. Här fanns ännu vid 1920-talet en väldig tall som samerna fordom offrade till väderlekens gudom. Vid dess rötter hittades offerrester som gamla renhorn m.m. Johan Nilsson, död dec. 1980, Flakabergs by, berättade att han vilade sig en sommardag vid stubben där offertallen stått i Bassivare. Oförklarligt blev han väldigt sömning fastän han inte var trött.

Ytterligare några kilometer från både Unna saiwa och Bassivare finns ytterligare en gammal samisk boplatz, läger, som övergivits när nybyggarna kom. Platsen heter Joikom (av juigas, jojk, sang) och vid nutida kartor står för samma bergshed Joikomberget. Här har också fordom varit ett heligt ställe för skogssamerna. I rester av rengärdet, som var av timmer, fanns ännu 1972 ett ansikte inhugget i en tall mitt inne i rengärdan, detta som skydd för renhjorden. Ansiktet, är samma typ som forskaren Ernst Manker, har hittat i Jokkmokk. Joikom har jag anmält till Norrbottens Museum 1973 och de i sin tur till Riksantikvarieämbetet. Ansiktet, som inhuggits i träddet, var via trädets inneboende ande ett skyddat renhjorden. Nära platsen finns rester av kator och vidare gamla tallar med pinnar där antagligen renost torkats. Platsen övergavs under 1850-talet.

Så glöms i vårt upplysta tidevarv ett stycke kulturhistoria från gången tid. Enstaka forskare kan via en lång och mödosam väg blasa liv i den glöd som på detta sätt slocknat.

av
Hilmer Joel Skoglund.

Art nr. 4

DET LEVANDE FOLKMINNET

AV HILMER JOEL SKOGLUND

Denna artikelserie hade tänkt avslutas, men då denna tidnings läsekrets, velat ha en fortsättning finns det mycket att vaskas fram ur mitt material som kanske aldrig blir publicerat.

I fjällbygdens folk föreställning litade man inte som nu på kommunikationsmedel som telefon för att kommunicera med varandra som nu i dagens samhälle. Det behövdes inte heller. I dagens samhälle litar vi för mycket på dagens teknik att mycket blockerats de vill säga, viktiga centra i hjärnan aldrig användes. I födseln har vi det så kallade »sjätte sinnet» - det har alla människor - men när vi senare i livet aldrig nyttjar vårt så kallade »sjätte sinne» blockeras tänkandet.

Det var annat med fjällbygdens folk. Det så kallade »sjätte sinnet» användes dagligen. Man visste om någon fara hotade, om det kom besök till nybygget, om någon dötte, om hungrigt folk kom resande med häst och släde eller om någon var sjuk.

Mor Albertina visste om det kom folk resande ty hon hörde att det sopade någon av sig snön redan flera timmar innan resande kom. Mor Albertina var alltid säker - det kom också resande till gården. Mor Albertina tog aldrig fel.

Mor Anna född i byn Torrivaara, gift i Flakaberg, numera död, visste när det kom »hungrigt folk» till gården. Gafflarna och knivarna klirrade plötsligt oförklarligt i tallriken. För Anna var det tecken på att hungriga resande var att vänta till gårds. Det kom också hungrigt folk till gården.

Den synske Fredrik Eriksson, från Risträsk by, visste alltid när lik var att vänta. Det dog också hastigt någon.

Gamla mor Anna-Britta Eriksson, numera död, Risträsk by, lagade bäddar i kammaren i ordning och eldade upp öppenspiseln, ty hon kände på sig att folk, långväga resande, ville sova över natten. Det kom alltid långväga resande med häst och släde.

Matilda gick från höslättern, myrslättern, iväg ty hon kände att någon bland barnen var sjuka. Det var också sjukdom bland barnen - hon hade haft sådana märkvärdiga dragningar och blivit orolig. En naturkraft hade tvingat henne hem från den avlägsna myrslättern.

I vår tid kallar vi det för »varse» och i USA pågår forskning på det här området. För fjällbygdens folk var det inget märkligt - det var bara ett naturligt led i deras liv i ödemarken.

I en by på endast en gård Siekavaara, i närheten av Nattavaara, försvann en höst under 1940-talet en man spårlöst.

Folk sökte mannen, men han var och förblev försvunnen. Vid en skogsavverkning i närheten av Siekavaara körde Levi Skoglund (död 1974) timmer med häst. Varje gång Levi Skoglund körde förbi på kvällen i mörker, förbi en myrholme, betedde sig hästen underligt och blev rädd. Det var inte så konstigt. Ty just i den myrholmen hade Siekavaara-gubben hängt sig. Varje gång vinden drog i träden kom liklukten, som hästen kände. Efter tips från Levi Skoglund så hittades den döde hängd i en väldig gran. Senare hölls auktion av den dödes tillhörigheter. Gustaf Adolf Eriksson i den närbelägna ödemarksbyn Solberg inropade en tygsäck som innehöll saker som tillhört den döde. Bland annat innehöll tygsäcken en vacker sirad snusdosa i silver som varit den döde kär. Adolf Eriksson berättade att han tog snusdosen till saunan, bastun, för att rengöra den från smuts och gamla snusrester. Adolf Eriksson lade silverdosen på de heta stenarna i saunan. När han började slänga vatten på de heta stenarna och badat en stund kom en väldig knall från snusdosen. Sedan en fruktansvärd lukt som påminde om liklukt, eller en döds lukt. Adolf Eriksson höll på att kvävas. Hade han inte fått upp sauna-dörren då hade han svimmat. Adolf Eriksson menade att den dödes ande varit i snusdosen av silver - men på grund av den fruktansvärda hettan från stenarna varit tvingad att ge sig av. Adolf Eriksson berättade detta på en laestadiansamling. Hans tankegångar påminner om naturfolkens i Asien. Har någon ägodel varit den döde kär så finns något av den döde kvar i ägodelen.

I tidigare avsnitt har berättelser varit om manalaset och haltior. Men andra varelser, naturväsen, befolkade också nybyggarens, eller ödemarksfolkets inte minst inflyttades, tankevärld.

Edvin Eriksson vet berätta om »hundmänniskor» eller ett slags varulvar - dessa berättelser har gått i många släktled.

(Folkminnesanteckning från 1971.)

Religionen hade inte vunnit insteg med lapparna. Men en lappfamilj, som bodde ovan trädgränsen, hade anslutit sig till den nya tron. Ändå behöll de, särskilt familjefadern, tron på lapparnas egna seitar ty det var kanske säkrast. En vinterkväll försvann så familjefadern spårlöst. Man sökte och letade honom i raviner, jokkar och kåtor. Men han var och förblev borta. Sonen, som var i 20-års åldern spände för den vita körhärken och begav sig också att söka sin egen far. Även sonen hördes inte av mer. Nu var bara lappkvinnan och den 18-åriga dottern kvar. Dagar och veckor gick. Det nalkades mot vår....

En dag anförtrödde lappkvinnan åt sina rendrängar vårderna av renhjorden. Hon skulle åka bort och vara så länge borta att visshet vunnits hur maken och sonen kunde försvinna spårlöst. En tidig morgon spände hon och dottern för sin körren framför ackjorna(ackjan). För säkerhets skull tog lappkvinnan med sig ett blad ur en Bibel som hon fått som gåva av den kristne missionären nere vid kusten. Bladet, med de kristna orden, stoppade hon mellan bysten. De tog med sig också var sin kniv i skärpet. Sen bar det av...

Renarna, som var utvilade, sprang fort på den här-

da skaren. Ackjorna gled lätt och renarna travade lugnt, Det dröjde inte länge innan de var nere i skogslandet. Nu tog den milsvida skogen vid. De visste inte var de skulle börja sökandet - slumpen fick fälla avgörandet. De hade med sig en stadig matsäck för en längre tids vistelse. Renarna kunde få mat i skogen. I de gamla träden hängde laven ned. Omsider nådde de älven. Här rastade de och gjorde upp eld. De bar fram ved för natten till lägerelden. Så begynte vilan och sömnen. Endast månen färgade skogen i silverljus. På andra dagen nådde de fram till primitivt yxade timmerhus av obilat rundtimmer. Här bodde hundmänniskorna. Nu hade de fått svaret var maken och sonen var ... Naturligtvis - de hade dräpt av hundmännen. Lappkvinnan och dottern knöt fast var sinkörren och begav sig in i huset.

Vid ett grovt tillyxat bord satt de fruktansvärda hundmänniskorna. Män med hundnäsa och hariga armar. De hade fruktansvärd styrka i sina armar. Deras luktorgan liknade mer en hunds än en människas. - Det var det fruktade hundfolket. - Plötsligt öppnades dörren till kammaren och in steg en anskrämligt ful hundman. Det var självaste Utan ett ord satte han sig på bänken, ett stycke från lappkvinnan. Så vädrade han. Han kastade till med huvudet - så sade han: »Klumpfot, Snabbfot, här liknar det lukt av kristet blod... (Klumpfot, Snabbfot... söner till husbonden). En allmän tystnad följde på husbondens ord. Mot lappflickan vädrade han, men sa inget. Hundmannen hade känt lukten av Bibel-bladet som var osynligt mellan lappkvinnans byst.

Nu förstod lappkvinnan, hennes och dotterns liv var i fara. Lappkvinnan viskade till dottern att gå ut och vända ackjorna färdigt tills hon kom ut. Flickans ackja skulle vara före. Så gick flickan ut. På husbondens frågande min svarade lappkvinnan att flickan gått och se till renarna så de inte slitit

Gamla Anna-Lovisa år 1920, en av berättarna tillsammans med föräldralösa Adèle som hon sörjde för och fostrade. Adèle blev sjuksyster på S:t Göran i Stockholm. Mördades 1942.

sig. Men tillade hon - jag skall gå hämta in henne. Så gick lappkvinnan ut. Flickan satt redan i ackjan och väntade. När hon sag att lappkvinnan kom piskade hon till sin körren med tömmen och åkte iväg. Lappkvinnan hoppade i sin ackja och piskade till renen. I detsamma högg den gamle hundmannen som annat oråd, tag i bakstycket på ackjan. Kvickt tog lappkvinnan upp kniven från skärpet och högg av honom fingrarna. Nu var ackjan fri och hon körde de fortaste hon kunde i dotterns spar.

fortsättning i nästa nummer.

forts. från föregående nummer.

DET LEVANDE FOLKMINNET

Renen sträkte ut allt den kunde. Snart var hon ifatt. Rop och skrik förkunnade om att hundmännen upptagit förföljandet.

De vågade inte stanna fastän mörkret kom. För hundmännen var det detsamma om det var natt eller dager. De var upp vuxna med naturen, dessutom ledde deras luktorgan dem rätt på spåret. Snarare kanske tvärtom. Mörkret var till deras fördel. Men så steg månen upp. Månen blev lappkvinnans räddning. Snart nådde dottern och lappkvinnan älvens is. På älvens is minskades avståndets tills förföljarna måste ge upp. Längre och väl körde de innan de vågade rasta renarna. När renarna fått äta körde de vidare mot fjället. Lappkvinnan tackade i sitt sinne månen för sin räddning.

Men även för nybyggaren var hundmänniskorna en realitet.

Oskar Helin, predikant, född 4 april 1882 - död 6 okt. 1978, berättar:

(Folkminnesanteckning från 1959).

Som barn hörde jag vid den öppna spiseln berättelser om hundmänniskor. Det var naturligtvis som ett slags folksagor men berättades muntligt genom gammal folketro. Det var människor med lång rygg, håriga armar och kunde lukta som hundar. En gång hade de rövat bort en ung flicka som piga. Flickan hade försökt fly, men alltid hade de hittat henne och pryglat upp henne. Flickan var bedrövad. - Hon tänkte... hur skall hon kunna fly från dessa människor som kunde lukta som hundar... Till slut fann hon på råd. I gödselstacken, strax efter morgonmjölkningen, byggde hon omärkligt en grotta. Hon hade sina aningar... En dag råkade hon lyssna på hundmännen. De märkte inte att hon stod bakom timmerväggen. De höll på att samtala om att dräpa henne. - Hennes liv stod på spel. - Hon måste fly. Modigt gick hon in i stugan och hon låtsades inte om att hon hört vad de sagt. Hon måste fly och kanske hon gjorde det redan vid kvällsmjölknigen. Hon kunde använda grottan i gödselstacken, som hon byggt. Omärkligt utträttade hon sina sysslor tills det blev tid för kvällsmjölknigen.

I fåhuset lade hon träbyttan på golvet. Hon gitte inte mjölka korna. I stället gick hon till grottan i gödselstacken, som hon byggt. Hon täckte grottans mynning med gödsel från insidan. I gödsel dög hundmänniskornas luktsinne till inget. Gödsel tar bort all lukt. Det dröjde länge innan hundmänniskorna började söka henne. Men när hon inte kom så tittade de in i fåhuset. Träbyttan stod tom på golvet och korna omjolkade. Flickan fanns ingenstans hur de än sökte. Flickan stannade nästan till gryningen i gödselstacken. Sedan sprang hon det fortaste hon kunde ner till älven. Hon letade reda på hundmännens batar, urholkade trädstammar, hoppade själv i en och släppte de övriga neråt älven. I vatten kunde aldrig hundmännen lukta. Nedför älven bar det av i god fart. Genom skogar som knappt sett en människa. Till slut nådde hon mänskliga boningar. Så en dag kom hon till sitt hem där hon sörjts som död. Hon berättade

om de hemska hundmännen i de sägenomspunna skogarna. Man trodde flickan mist förståndet. Men en gammal vis kvinna, med ansiktet färat av ålder, trodde på flickans ord. Hon visste att hundmännen fanns. I djupet av de milsvida skogarna fanns mycket egenomligt.

För nybyggaren var det för det mesta jakt och fiske. Om det var lagligt eller inte frågades aldrig. Vid 1890-talet begav sig Kajsa och Nils Petter till laestadianbön en söndag som då hölls i Unna saiwa, nuvarande Lillsaivits by. Lars Hendrik och hans hustru Anna skulle följa med, men bara Anna följde ty Lars Hendrik skulle komma senare när han lagat en hage. Efter någon timme begav sig Lars Hendrik som vanligt med lodbössan på axeln. När han passerat Bassivare och kom på Bassiape, nuvarande Passimyran på kartan, såg han en stor älgdjur. Eftersom han var en skicklig skytt bommade han inte. Älgen stupade för en välriktad kula. Väl kommen till laestadianbön tyckte Lars Hendrik efter någon timme att bönen måste avbrytas för hans del. Han stötte till Nils Petter och menade att älgen måste slaktas, eljest svällde buken upp och köttet blev odugligt. Nils, Nils Petter hör Du mig inte, viskade Lars Hendrik på samiska... Till sist följde han med och de lämnade sina hustrur omärkligt och lät dem vara på laestadianbön. Älgen slaktades och köttet delades runt om i de nybyggen som fanns i grannskapet. Eftersom det var fattiga tider var kött välkommet. Lars Hendrik, som avled 13 mars 1907, var en kraftkarl. Det berättas bland äldre att han ledigt bar köttbördor på omkring nittio kilo.

Att Lars Hendriks styrka var enorm är väl omvittnat. Han var timmerman under somrarna när han inte hade arbete men myrslätter m.m. Han timrade hus i Vouddas, gården Rikti - numera ödemarksnybyggesgård som handhas av Domänverket som fornminne - , i Torriavaara, Suobbat m.m. En gård som nyss revs som Nils Henrik timrat fordrades fem man att lyfta en bjälke han ensam burit upp när han timrade huset. Vid en marknadsresa till Gällivare höll på 1890-talet gruvrallare på att tävla för skojs skull att lyfta en tung malmsten. En gruvförman lovade fem kronor till den som lyfte stenen.

Ingen av gruvrallarna och marknadsfolket, samer och nybyggare, rörde stenen.

Hugdhal från Stooraiwa, nuvarande Stor-saivits, ville ha fram Lars Hendrik. Lars Hendrik, som var en blyg och tyst man, vägrade. Men Hugdhal gav inte upp. Till sist gick Lars Hendrik fram till malmstenen. När den skrävlande gruvförmannen såg den väldige Lars Hendrik komma fram försvann han plötsligt väl vetande att han måste punga ut med hela fem kronor... När han dessutom hörde Hugdhal redan i början säga - nu är han femman lös - greps gruvförmannen av förfäran. Malmstenen äkte upp lekande lätt.

I Risträsk by fanns en man som var tidvis sjuksjuk. Han hade ett nybygge, några kor, och var gift. Till hjälp hade hustrun en piga.

Denne man kallades Riosa-Peit. En gång när inte kon tog kalv med tjuren straffade han kon med att skära av svansen, av en kalv stack han ett öga och då han började med pigan tyckte hustrun att måttet var rågat. Hon hämtade den väldige Lars Hendrik som skulle piska vett i kroppen på Riosa-Peit. När Lars Hendrik kom dit tog han Riosa-Peit i famnen, drog av honom byxorna och piskade honom på stjärten med ett björkris. Riosa-Peit fick efter den bastonaden ligga

Forts. på sid. 6

Forts. fr. föreg. sida.

FÄRDEN TILL HAPARANDA

Sedan Karnell fått inbjudan finner han att bästa sättet att ta sig ned till Haparanda är att göra den på en timmerflotte. Han meddelar kollegan Ellis i Muodoslombolo om att en timmerflotte viss dag innan installationen ska starta några mil nerströms deras bostättningsorter. De tar sig gåendes ned till avgångsplatsen för flotten och gör sedan den mellan 30 och 40 mil långa färden utför älven, dess sel, forsar och tall på detta flytetyg. Hur länge nedfärden tar och hur man kommer åter förtäljer inte berättelsen, men vi kan alltid låta fantasin skena iväg och gissa?

Det gulnade kotret är ägnat att vara oss sena tiders barn en påminnelse om vilka uppoffringar och svårigheter den tidens tjänsteandar hade att utstå för uppehållande av ett minimum av kontakt med kollgerna.

ARTUR GABRIEL ELLIS, kapellpredikanten i Muodoslombolo A G Ellis, som Vitalis Karnell färdades med ned till Haparanda var mycket originell person och prästman. Historierna om och kring hans gärning äro därför många. Under sin prästtid i Muodoslombolo var Ellis ungarl. Vid sidan om prästtjänsten var han jordbrukare och bröt med hacka och spade egenhändigt upp 7 ha åker. Han förestod ortens prost och var den som företrädde innebyggarna på olika sätt. Han härstammade från Finland där fadern varit präst men i sin tur fått ge sig iväg efter konflikter med ryska härskarna. Det berättas att Ellis var en udda person som ofta kom i konflikt med sin omgivning. Han fick anmälningar på sig och anmälde själv bland annat predikanten Isak Kuoksu för förkunnande av falsk lära. Myndigheterna kom upp och gjorde undersökningar men oftast rann allt ut i sanden. Ellis och även andra anmälda synes ha haft förmågan att försvara sig, att klara sig från påföljder.

EN MERA OVANLIG AVFLYTTNING var den Ellis gjorde från Muodoslombolo. I en tidning läser han att prästtjänsten i Asklanda utanför Jönköping blivit vakant genom innehavarens frånfälle. Ellis avvecklar sitt engagemang i Muodoslombolo och flyttar ned och tillträder tjänsten i Asklanda utan att söka den. När Domkapitlet där nere ska ledigförklara vakansen upptäcker man att man redan fått en innehavare som flyttat in i prästgården och gjort sig hemmastadd på tjänsten även om tillträdet ej gått formellt till. På enahanda sätt upptäcker domkapitlet i Härnösand att man saknade kapellpredikant i Muodoslombolo. De kyrkliga registreringarna hade slutat att fungera. Lika så fann postmyndigheten att vakans uppstått. — Sålunda. Postombud och pastorsexpedition hade slutat att fungera. Här krävdes skyndsamma åtgärder. Men det är en annan historia.

Forts. fr. sid. 7

Det levande folkminnet

till sängs nästan en månad. Det räckte bara att hust-run nämnde Lars Hendrik så höll sig Riosa-Peit lugn. I våra dagar skulle Riosa-Peit ha varit på ett sinnessjukhus. Lars Hendrik var mycket bibellärd, berättas det. Vid husförhören nämndes han alltid som ett föredöme. I de väldiga nävarna var Bibeln hans käraste söndagsläsning.

AV HILMER JOEL SKOGLUND

SKOGSSAMISKA FOLKMINNEN

Av Hilmer Joel Skoglund

Tidigare har berörts folkminnen från nybygges-tiden och kolonisttiden, av ödemarkerna. Flyktigt har jag berört skogssamiska folkminnen inom mitt undersökningsområde.

Puonojaure, eller nuvarande sjön Bönträsk, med ett vattenområde på nära 700 hektar och omkring 50 meters djup döljer många skogssamiska lämningar. Puonojaure, Bönträsk, har haft samisk fiskerätt från år 1535 — alltså från Gustav Wasas tid. Omkring 1790 bodde här 24 lapphushåll eller i området nära sjön Puonojaure 132 personer. Idag — år 1983 — bara ett tiotal personer. En trägen vandrare skall finna spår efter skogssamiska lämningar i form av kåtaplatser, ringar efter kåtor, vadställen för renarna, arror m.m.

Men sjön döljer också namn efter skogssamiska lämningar med läkande, helande, kraft. Såsom t. ex. Neiti-skaite — en skaite var fordom ett näs där man tog det inre skiktet av barken som botemedel mot reumatiska åkommor såsom värk, eller mot gikt. Träden på en skaite hade läkande egenskaper. Det var icke så underligt att professor Jonas Meldercreutz hade två hemman här på grund av de många lapphushållen som biträdde vid malmtransporterna med renforor malmkörningen till bruken vid bottenvikskusten.

Här bodde också fruktade nojder som kunde försätta sig i extas och lät sin själ vandra ur kroppen på uppdrag. "Trollpåsar" med örter och rester från döda människor — såsom naglar — användes. Före "etttöreskyrkans tid" — som grundades 1753 — begravdes de döda i någon holme, vid en helig saiwo-sjö, Unna Saiwa eller Stuora Saiwa, eller fördes nära 20 svenska mil genom ödemark till kyrkan i Jokkmokk.

Bönträsk, eller Puonojaure, döljer också döden i dess, svarta och mörka vatten. Under århundradens gång har mången fiskande skogssame fått plikta med sitt liv på svaga höstisar då siken leker. Sjön Puonojaure krävde för bara något år sedan två liv vid sikfiske en höst. Det var far och son och ändå kände de till sjöns förrådiska vatten.

— Det berättas förr att en skogssame vid fiske förlorade sina två söner vid höstfiske då siken leker. De döda kropparna av sina söner, satte skogssamen, i två ackjor och lät dem frysa till is. Någon vecka senare då körföret sattes in — spändes draghärkarna för ackjorna och med en skogssame till med sig började den 20-mila färden till kyrkan i Jokkmokk, ty ingen kyrka fanns byggd ännu i Gällivare. Varje rast satte skogssamen sina två döda söner stående frysna mot ett träd och ropade, klagande, med en jolk sin känsla för livet och döden. Efter jolken sattes de två döda, frysna söner tillbakas i likackjorna. Proceduren upprepades varje rast som man gjorde innan man nådde Jokkmokk och kyrkogårdens signade mull. Skogssamen som med-

följde hade betraktat med tigande min de sörjande med de två liken vid träden där lägerelden gett dem groteska skuggor.

Sagesman: Sture Adermalm — omkring något över 60 år, f d flottningsschef. Berättat hösten 1982.

Det berättas om skogssamen Boija som körde med oxar då han plöjde sin kornåker. Lappgubben Mikka och många fler som levde med sina renhjordar vid de lavrika hedarna nära Puonojaure.

Omsider när nybyggarna invaderade lappmarken flyttade skogssamerna på sig från sina urgamla platser. I dessa trakter levde och verkade fruktade skogssamiska nojder. Tidigare har berättats, i min artikelserie "Det levande folkminnet" om nojden Erik Sigga från byn Suobbat. Erik Sigga, berättade den numere avlidne Viktor Johansson från byn Suobbat, kunde återställa tjuvgods och hade de avlidnas andar till hjälp. Vid folkminnesuppteckningar våren 1983 i byn Vuoddas, en gammal skogssamisk by, berättade Villiam Eriksson om nojden Erik Sigga. Förutom sina nojd-konster så visade han vilken kraft han hade då han tog sitt eget liv, berättar Villiam Eriksson. Han hade stoppat fingrarna i sin egen stjärt och tagit avföring och smort in i sitt ansikte. Nojden Erik Sigga hade då liksom "ruttnat bort" — berättade Villiam Eriksson, en man något över 60 år.

I de samiska offerplats-fyndnen, med metallföremål, ingår hängen med fågelmotiv och även hästar.

Teckningarna av författaren

Sådana hängen har kommit fram i Unna Saiwa. De fågelformiga hängena kommer i största möjliga utsträckning österifrån. Förmodligen har de haft magisk betydelse både i sitt ursprungsland och hos skogssamerna själva. Saiwo-lodde eller Passevare-lodde, de heliga skogarnas fågel, hjälper nojden att föra ut sitt budskap bort till okända makter bortom de hinsides dit ingen dödlig når. Studom har stenseitarna, såsom i Unna Saiwa haft fågelform där de två offerseita-blocken ser ut på avstånd som simmande sjöfåglar — en hane och en hona.

Hängena med hästmotiv kommer också österifrån — antagligen från de skytiska folkstammarna i mellersta Ryssland — där hästen dyrkades som ett heligt djur. Sannolikt har samerna på sin mångtusenåriga vandring upptagit hästen som "helig". En sten, som vattnet i sjön Risträsk, Riosajaure, urgröpt har formen av ett hästhuvud som sticker upp ur vattnet. Vid Risträsk, Riosajaure, finnes rester av skogssamiska lämningar, gården, kåta-platser och rester av njallor som ännu vid början av detta sekel var välbehållna men nu multnat (1982). Detta hästhuvud har med stor säkerhet varit en skogssames privata offerseita — offerseita-block fordom. Någon kilometer bortom Risträsk, Riosajaure, ligger Kirkkonakåbbi — kyrkohöjden. Där lär fordom kateketen ha undervisat i en kåta (same-siita) samebarnen någon vecka under 1700-talet. Kvar har stannat som minne av detta namnet Kirkkonakåbbi vilket heden kallas än idag där fordom kåtor funnits.

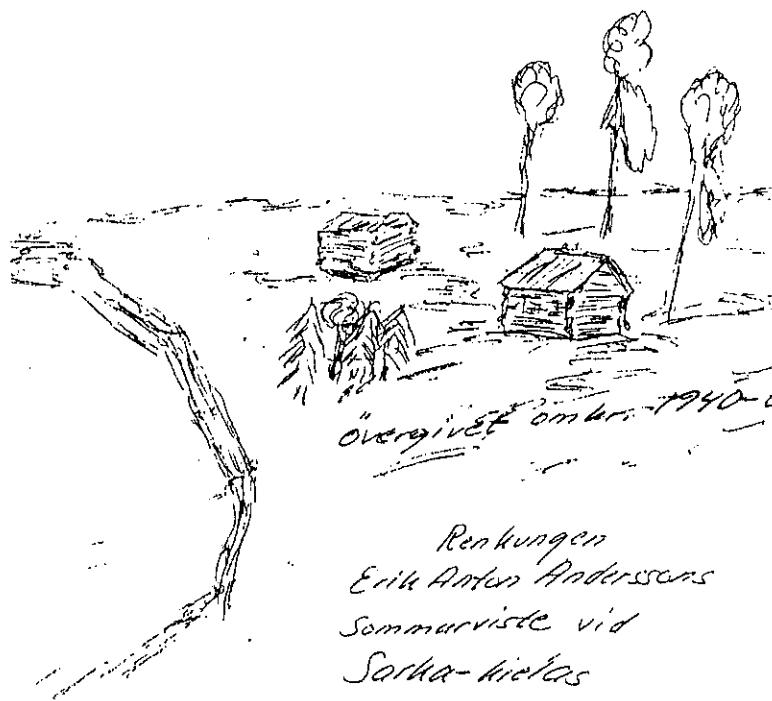
Ytterligare norrut — från Kirkkonakåbbi — ligger i Nahpe-kielas, Nahpe-rova, vilket anger att herden varit mjölkningsplats fordom då renkor, vajor, mjölkades och ost tillverkades. Något söderut ligger heden Fatik. Här hittades vid markberedning ett björnsput som var nästan 30 — 40 cm under jorden. Björnsputet, som är av järn, har en skogssame för mycket länge sedan mistat vid en jakt på björn, när, var och hur, vet man icke eftersom det måste ha skett för flera hundra år sedan. Björnsputet finnes numera hos Folke Helin i byn Bönträsk — det kom i dagen i slutet av 1960-talet.

Ett stycke från Fatik finns spår av ett stråk med vildrensgropar där antagligen vildrenar fångats. Vid Rarkemvare i dess södra ände har fordom renar sklits, (rarkem = renskiljning) och där berget tar slut ligger ravinen Korso-kielas, eller Kårså-kielas. Här finnes rester av rengärde, timrat, samt spår efter ravinen av vildrensgropar och eldstäder med stenhällar. Följer man den långa ravinen till dess slut tar tre små skogstjärnar vid — som kallas Ruthnas eller Ruutti-tjärnarna. Vid heden — invid tjärnarna — finnes tre arror som visar att tre kåtor har stått här fordom. Tjärnarna var förr fiskerika, och de lavrika tallhedarna är än ypperligt renbete. Med stor säkerhet har detta förr varit ett skogssamiskt sommarviste. Än idag skiljs renarna och kalvarna märkes vid Rarkemvare, och vid Årjekvare. Jag besökte och kartlade Ruthnas hösten 1982 och någon vecka senare var numera professorerna i samiska Olavi Korhonen med. (Olavi Kor-

honen, utnämnd den 1 juni 1983 av regeringen till professor i samiska vid Umeå universitet). En likadan ravin i Kårså-kielas, finns enligt Olavi Korhonen i Jokkmokk som han besökt.

Några kilometer från Ruthnas och Kårså-kielas ligger Sarka-kielas där en gammal timrad rengärda — av barkant timmer — ännu står kvar. Även detta ställe har Olavi Korhonen besökt med mig hösten 1982. Här vistades sist renkungen, Erik Anton Andersson, som ensam lär ha haft nästan 2.000 behornade djur. Det var en tjock och mäktig man — en skogssame med pondus. Om honom berättas det att han blev nekad inträde strax före andra världskriget i restaurang Bodensia i Boden, som då var fullbelagt med höga militärer. Som en del kraftfulla skogssamer så föraktade icke Erik Anton Andersson rusdrycker när tillfälle gavs. Det hettade till i renkungen när han nekades inträde. Han tog upp sin stinna plånbok och bad att få köpa hela hotellet med personal och allt. Saken ordnades så att militären fick maka plats och låta renkungen komma in. Där satt han ensam, drack och lallade och blev uppassad som den "kung" han var. Det berättas att hotellet icke förlorade på renkungen Erik Anton Andersson, som gav hotellpersonalen frikostligt med drickspengar.

Sagesman: Levi Skoglund f. 1901, d. 15 juni -74.

Här och var ute i vildmarken hade han renvaktarkojor och kåtor. När renkungen sov en höst och vilde sig i en renvaktarkåta vid Kierisäive slängdes dörren upp en två gånger. En röst vrålade, som renarna från avgrunden — "renarna drar förbi — renarna drar förbi" . . . Det var också sant. Den väldiga renhjorden kom då springande förbi med vajande hornkronor och knäppande klövar förbi renvaktarkåtan. Kanske var det de underjordiska Getnia, Kathnia, som skrämde iväg renhjorden. Getnia, ett slags små skogssamiska väsen, sades bo i berget Kierisäive och nära berget Getnia, Kethnihavare ett stycke därifrån. Det ville inte bli störda

Forts. i nästa nr.

SKOGSSAMISKA FOLKMINNEN

Fortsättning
från föregående nummer

av H.J Skoglund

av den väldiga renhjorden. En höst, under en dryckesfest, omkring 1940, dog renkungen Erik Anton Andersson. Han ligger begravnen i Pålkems kyrkogård med en dyrbar gravvård. Så fick renkungen sluta sina dagar.

Den siste skogssamen, som idkade renskötsel efter urgammal modell, var Paulus Mickelsson Hatta vid Puonojaure, som tidigare berättas i denna artikel. Paulus Mickelsson Hatta var en fattig skogssame med några hundra behornade djur. Han sade ha avlägsna släktingar i Kautokéino där varannan same heter Hatta, Heatta eller Hetta. Han dog i slutet av 1950-talet vid hög ålder. Han hade kåtor, sommar- och vinter-visten med utmärkta renbeten. Om somrarna gjorde han under den värsta "mygg-tiden" rökeldar åt sin renhjord. Det behövdes bara att han tände sin "rökeld" och ropade på samiska så kom renhjorden springande till rökelden. Han hade också ett kåta-läger vid Skaitas och vid Mol-träsket samt vid Torriivaara by någon kilometer söder om byn. Paulus Mickelsson Hatta var en liten lappgubbe med plirande ögon. Vid renskiljningar ropade man alltid på honom när något okänt renmärke kom fram. Alltid visste Paulus Mickelsson Hatta vem som ägde ren märket. Andra skulle måste ha renmärkes-protokoll men det behövdes ej för skogssamen Paulus Mickelsson Hatta. Hatta skidade och vallade sin renhjord och hans renar tycktes "mer tama än andras renar" enligt folkminnesuppteckningar. En yrkeshemlighet tog Hatta med sig i graven. Han gjorde helt naturtrogna renar, till och med kungen, Gustav V, lär ha fått en sådan naturtrogen ren som gåva,

"Tjäveli" sade han ofta, när något kom på tal. Då andra världskriget inleddes och japanerna landsteg på Indonesien vidtog Indonesiens försvarsminister en rad motåtgärder. När detta sändes i den gamla "ångradion" lyssnade skogssamen Hatta förnöjt. Det var i fars gård och jag var liten pojke. "Tjäveli" sade Hatta. (Indonesiens försvarsminister hette Muhammed Hatta) min släkt är öfver hela världen". Givetvis hade han en del rätt eftersom släkten Hatta var befryntad med samerna i Norska finnmarken men att vara släkt med Indonesiens försvarsminister Muhammed Hatta må vara osagt. De bofasta kallade Paulus Mickelsson Hatta för "lannta-laiset". Väderlekens skiftningar var Hatta noga med i sin renskötsel. Han hade en lång stång vid kåta-platsen i Skaitas och en flöjel så han såg vartåt vinden blåste. När någon ren skulle kastreras tuggade han "på gammalt vis" av sädesledarna till pungen av rentjuren. En som besökte Hatta var sameforskaren Ernst Manker, som skrivit om detta i något av sina verk. Hetta var en flitig gäst i vårt hem. När far skaffade mig en ren för att tämjast till körren, var Hatta ofta till renen. Den renen fick den ömmaste vård alltifrån skogssamen Hatta och byns skollärare och skolbarn till mig som ägde renen. Självt var jag skolpojke och mäkta stolt över

att ha en egen körren. Far hade ett renmärke och skogssamen Hatta skötte om fars renar — så kallade skötesrenar. En bofast får ha omkring 30 renar och då som en skogssame som ser till dem inom lappmarken. Paulus Mickelsson Hattas far drunknade vid fiske i Mainekjaure på slutet av 1910-talet.

Paulus Mickelsson Hattas
lappläger vid Skaitas
(överrikt på början av 1940-t.)

Teckn.
Hilmer Joel Skoglund.

"Lapp-Mickel", som han kallades, hade snärjt in sig i sina egen nät och drunknat. Det var sent på hösten. Fisken, som var fast i näten använde hans hustru vid begravningen som begravningsmiddag. Hustrun, som levde ett tiotal år längre, hette Greta och kallades i folkmun "Mickel-Kreeto". Hon flyttade på äldre dar till en stuga vid Stuora Saiwa. Från änka bodde hon där nästan blind av röken från kåtaelden. Det berättas att den gamla lappgumman kände med sin knotiga käpp var sten efter stigen till gårdarna i byn. Vid laestadianmöte var det ofta trångt om utrymme i Stuora Saiwa. Byn, var inte stor, och den tiden var det väglöst med många övernattningar så länge laestadianmötet pågick — ibland upp till 4 dagar. Det var då trångt och det hände att "Lapp-Mickels änka" Greta fick gäster. I den gamla, gästna, timrade stugan, var det fullt av kackelackor. De släppte sig nattetid på de sovande gästerna och bet dem. Den gamla lappgumman fick vara ifred ty de kände hennes lukt. Så en dag fick den gamla sameänkan föras till den sista vilan.

I den närbelägna byn Unna Saiwa, där officerseita-blocken står i sjön, bodde vid 1920-talet ännu kvar en gammal same som här och där upptagit röjningar i vildmarken. Han hette Matias, och kallades i folkmun för Lapp-Matti. När Lapp-Matti drog sin sista suck sade han på dödsbädden att "han dör int, men går bort till norr-ängarna". Det vill säga de bäckängar han röjt upp till myrslätter — eller ämnat röja upp för att övergiva sin nomad-tillvaro och bli bofast nybyggare.

Anmärkning

Artikeln bygger på egna forskning och folkminnesuppteckningar jag gjort under mer än 25 års tid.

SKOGSSAMISKA FOLKMINNEN

av

Hilmer Joel Skoglund.

Fordomsdags var en stor del av östra Norrbotten, dit min hembygd tillhör, väldiga ödemarker. Tidigt, mycket tidigt, invandrade hit samer österifrån efter de talrika vildrenshjordarna. Man hade antagligen en jägarläde som man drog efter sig. Om vintrarna färdades man på skidor, där den ena skidan antagligen var en glidskida, — kallad annaren — (överkalixmålet använder än idag som är ordet aendren vilket utgår från annaren, när man talar om skidor). Annaren var med säkerhet hårklädd med renhud med håret riktat bakåt — det gav fäste uppför och glid nerför. Den andra skidan, som saknade hår gav man antagligen farten med.

Skidtekniken måste ha påmint om en skridskoåkares. Man färdades med en lång stav med en hylsa överst över en spjutspets som tjänstgjorde både som stav och även vid jakt som spjut — ex. varg eller lo och järv. Här och där vid offerseitablocken offrade skogssamerna fordom även skidor som offer till högre makter. Albin Alderman¹ hittade på 1950-talet — en sommar vid lågvattenstånd — en skida som offrats vid offerseitablocken vid Unna Saiwa fordom av någon skogssame. Skidote har framkommit också vid nyodlingsarbete. Enligt Leif Forsberg f. 15 jan. 1946, i byn Suobbat, framkom vid nyodlingsarbete i myren Tuorromjegge (krigsmyren, eller, rådslagningsmyren) en förhistorisk skida som visade sig ha varit klädd på undersidan med renhud och vid en offerseita, där spår av omkring tre kåtor syntes. Upphittare var Verner Granberg — en ~~färdare~~ ^{skidare} till nämnde Leif Forsberg — som slängde bort skidan som skräp — det var i början av 1940-talet. Att skidorna klarat sig beror dels på att de varit tillverkade av den kåd- och hartsrika taltjurveden och dels att myrdyn har en konserverande inverkan.

En rad lärda forskare har påvisat att skidan var en förutsättning för skogssamerna fordomdags att överge sitt jägar- och vandrar-stadium till att bli renskötare. Härvid påpekar man förmågan att glida på snön via skidor. De nordskandinaviska renskötarna skiljer sig härvidlag från andra nomadfolk som lever på renen till exempel i Canada, Alaska och Grönland. Dessa nomadfolk lärde sig aldrig glida på snön via skidor men då blev de ocks ej heller renskötare. De kom att använda på snön istället snöskor, gjorda av vidjor, trugen, trugor, på samiska träukah.

Dessa nomadfolk i Canada, Alaska och Grönland kände förmodligen inte till skidan och de blev då icke heller, som forskarna påvisar, renskötare som de nordskandinaviska samerna och de ryska vid Kolahalvön med flera.

Fordomsdags var björnen respekterad av skogssamerna. Björnen och renen var offergåvor till högre makter vid offerseitablocken. Renen skulle styckas endast av män och inte av kvinnor. Likaså en spjuttodad björn. Björnköttet skulle samerna stycka och fick inte på några villkor tagas genom kåtans dörr utan på baksidan in i kåtan under tältduken eller en lucka i den näverklädda kåtan. Björnens ande kunde gå igen ty björnen kunde vara en människa som blivit björn. Björnköttet togs alltså bakvägen och inte genom den ordinarie dörren. Detta ärvdes senare av nybyggarna som kom till de skogssamiska skogstrakterna. Enligt Hugo Björnfot f. 4/4 1910 i Talvirova, Gällivare socken, hade en nybyggare som grundade nybygget Nielatsvare (som längesedan är övergivet) en speciell lucka på baksidan av nybygget där björnköttet togs in i nybygget enligt gammal skogssamisk ritual. Vid besök på platsen för nybygget hittade han och kamraten (en bror till Hugo) luckan där björnköttet togs in i nybygget.

Att björnen offrats under rituella former i skogsområdet är helt klart. Vid Hornavan, sommaren 1970, visade mig landsantikvarien för Norrbottens Museum² en björngrav som skogssamerna offrat vid sjön. Skogssamerna har vid närheten av en offerseita i Diirivaara, Överkalix socken en björngrav där en björn begravts och offrats under rituella former. Björnen ansågs fordom ha övernaturliga egenskaper bland skogssamerna. Såväl i nordiska folkens sagor och ryska nomadfolken återkommer ständigt samma motiv: berättelser om modiga män som har björnhuvud och människogestalt. Björnkulten³ var fordom utbredd bland skogssamerna. Det ingick i deras religionsutövning och modiga skogsamer kallades björnlika. Björnen kan dansa och gå upprätt som en maänniska på bakbenen, den yttre likheten mellan björn och människa, båda går på hela fotsulan, och björnen kämpar tills han stupar på slagfältet — ordet bärsärk betyder björnskjorta och användes om män som kämpade med en björns mod.

Vid folkminnesanteckningar berättade i Diirivaara, Överkalix socken, den 16 okt. 1983 Fredrik Axel Nordmark om björngravens i Diirivaara vid närheten av de skogssamiska offerseitablocken därstädes. Fredrik Axel Nordmark f. 29/3 1901.

Vid de skogssamiska folkminnesuppteckningarna framkommer olika pusselbitar vad gäller deras noid-egenskaper. Hugo Björnfot berättade att hans mor varit som piga i ett av de gamla skogssamiska lägren vid Bönträsk (punojaure)). Det var där ett litet, gammalt, timrat hus som haft kvarlevor efter människor, döds-kalle, benrester av människa, o.s.v. som hans mor städat bort. Här bodde den omtalade Västerbergs-Jakob, efternamn Johansson, som kallades ibland Noita-Jaako, vilken dött i början av 1940-talet. Kring halsen bar han en liten läderpåse av hemgarvat läder. I läderpåsen fanns en bit av ett finger, en liten boll av fint hår, antagligen gravmull m.m. Det var med hjälp av "trollpåsen" som han hade andar till hjälp. Av en händelse lämnade han strax före sin död, "trollpåsen" i byn och Sture Adermalms mor, från Flakaberg, brände upp påsen. Det hade smullit och knakat när påsen brann upp.

Dylika så kallade "trollpåsar av skinn" har jag en folkminnesanteckning från finska Österbotten. En kvinna hade tyckt att i en liten gammal — timrad — bastu (sauna) hade det varit underligt, såsom okända varelser i bastun. Hon gick ut och berättade detta åt sin ännu levande gamla mormor. Denna berättade i sin tur att denna bastu, sauna, hade en gång tillhört för länge sedan en trolldomskunnig kvinna. De som då ägde bastun hade låtit undersöka vinden uppe ovan bastun. Där hittades bland annat en "trollpåse av skinn" av skogssamisk modell. När man undersökte skinnpåsen så innehöll den ett människofinger, en boll av fint människohår, gravmull, tänder m. m. Man visste inte vem fingret tillhört eftersom trollkvinnan var död för länge, länge sedan. Påsen brändes upp och det hade visslat, tjutit och smullit när påsen brann upp. Sannolikt, säger min finska sageskvinna, så fick "andarna" det hett inne i trollpåsen. (Folkminnesanteckning av min hand sommaren 1983.)

NOTER.

1. Albin Adermalm, f. 14 jan. 1915. Handlande i byn Flakaberg — död år 1978.
2. Landsantikvarie Kjell Lundholm, Norrbottens Museum.
3. Björnkulten har varit utbredd ända in i sen tid bland de sibiriska folken, som lever på renen och har renskötsel. Ett folk som in i våra dagar har så kallade "björnkult" är ett folk som bor i norra Japan och på den ryska ön Sachalin. Denna folkspilla, på omkr. 16.000 personer totalt benämnes Ainu och offerar en björnunge under urgamla rituella former.

Forts. nästa nummer.

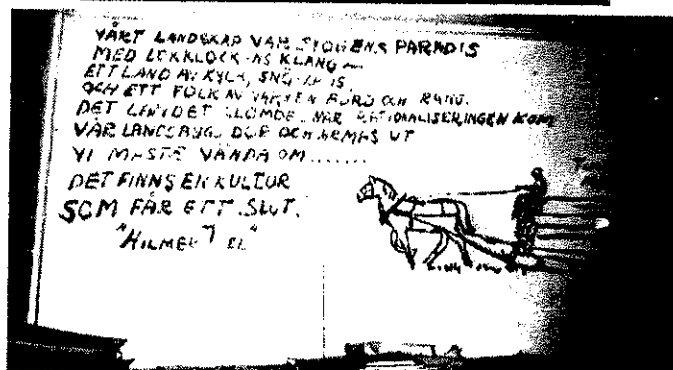
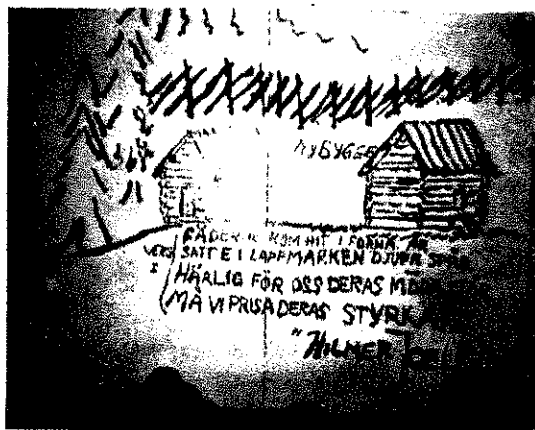
HILMER JOEL SKOGLUND, FLAKABERG

Det namnet har läsarna av Fjällglimten lärt känna genom ett antal artiklar som han lämnat tidningen. Hilmer Joel är en hembygdens och skogens son. Han har hunnit med det mesta. Läst in studenten och NKI-ingenjörsexamen som privatist, skrivit drygt 2500 dikter, läst över dussinet akademiska betyg vid universitetet och mycket annat utan att lämna sin kära hembygd, gården i Flakaberg.

Sin mors minne hyllar han ideligen vid vårt samtal. Uppenbarligen var han starkt fäst vid henne och beundrar hennes stora insats. Hon födde 11 barn till världen och sörjde jämte maken för deras uppväxt och framkomst i livet.

Joel Hilmer håller sig med eget gårdsmuseum dit han samlat allt av värde för att belysa gången tid och om hur människorna här då och genom tiderna levde.

I denna fyrspråkiga bygd där svenska språket, finskan, samiskan och bondskan möts och lever in i varann utför han ett tvärvetenskapligt forskningsarbete av imponerande omfattning. Vi önskar honom lycka till samtidigt som vi i dagens tidning publicerar den fjärde av hans artiklar jämte en dikt tillägnad hembygden.

Här han också ritat väggarna fulla med historia om bygden, om människorna om vars leverne, seder och bruk han forskar och genom sin penna räddar till framtiden.

Barndomshemmet

Hembygden

Susande björk vid älvens strand
Brusande älvars och skogars land
Starkt har Du bundit med blodets band
Barnen från nordliga stränder.
Tjusar Du vilt med Din ljusa natt
Lockar med norrskenets bränder.
Bågskytten kramade stolta sin hatt
Sagornas rår uti bergen spratt (1)
Vinkade med blodröda händer. (2)
Tysta vaknar vidd och höjd —
Vårnattens sagolika under.
Tjäderjägarn med bågen böjd (3)
Vaktade spelningsstunder.
Hösteld glittrade på båtens stam
Stilla stod fisken därunder. (4)
Ljustereld glimmade på vågens kam .
Fisken gjorde en blunder.
Vidderna vakna och skuggornas bård (5)
Försvinner långsamt i by och gård
— Solljuset eggat och manar.
Ensliga torpet blev en by (6)
Mullan dikas ur myrarnas dy
Svedjas bland åldriga granar.
Gubben står på åldriga ben - -
Skördar omkring honom viskar
Viskar om bruten mark av sten —
Då vinden säden piskar.
Bonden har sitt barnarv i lån (7)
Fisk fanns det förr massvis i ån
Malm i de blånande bergen.
Älvarnas vatten viska en psalm
Kyrkjögaren gutar av Lapplands malm
Tjuvjägaren darrar i mårgen.
Fäderne kom hit i forna år
Satte på lappmarken djupa spår
Härlig för oss deras möda står - -
Må vi prisa deras styrka. (8)
Jorden odlades ur lappens mark
Ofta var kosten utspädd med bark (9)
Men det gjorde dem ändå stark
När de byggde vårt hem och vår kyrka.
Susande mö och kyliga nord
Stormen biter ur lappens ord
- -Snön den vråker och faller.
Nybyggarna står med yxan i hand
Gripen och rotfast i detta land
Blodet ropar och kallar.
Vargen tjuvar vid norrskenets brand
Springer för spjutet i lappens hand
Bort mellan glesnande tallar.

NOTER:

- (1) Bergen var fyllda av underjordiska väsen, såsom Haltior, manalaiset, mm.
- (2) — »Vinkade med blodröda händer... Här menas dynamiten som väckte dessa naturväsen med eld i berget.
- (3) Tjädervin, då tjädern spelar om våren, då är den lätt att skjuta.
- (4) Ljusterfiske sent i höstmörker med ljuster och ljustereld i båtens stam.
- (5) Midnattssolen i början av juni månad — en upplevelse här uppe i norr.
- (6) Ett litet nybygge, ett litet torp blev en skogsby så småningom.
- (7) Gården ärvdes från far till son fordomdags.
- (8) Svedjeeldarnas säregna folk — karel-finnarna — var ett arbetssamt folk.
- (9) När Aho-åkern (handgrävda kornåkern) slog fel av frost och missväxt då — blandades bark i brödet.

SKOGSSAMISKA FOLKMINNEN *av Hilmer Joel Skoglund*

Ännu vid seklets början, bar skogssamerna inom mitt undersökningsområde kläder beredda av renhudar. En lite lättare klädsel av renkalvskinn bars sommartid. Sådana kläder, beredda av hudar, var utomordentliga mot sträng köld. Med bandskednen, eller bandvävskeden, tillverkade flinka samekvinnor de konstnärliga utformade skobanden. Sådan skinnkiädsel bar samerna förr inom hela nordkalottområdet. Skodnen var också tillverkade av renens skinn. Från renens panna togs huden, benämnd härnan, till sulor — det gav fäste både på is och snö. Av renens vader togs huden till själva skon, benämnd kallokat.

Även skogssamernas forna samfärdsmedel på vattnet tillverkades fordom av skinn, företrädesvis älghudar. En sådan skinnbåt hade fördelen att den var lätt, vägde omkring 40 kg, och tålde grundpåkänningar utan att den gick sönder. Skinnen var elastiskt och gav efter vid försärder och stenpåkänningar. Båten av skinn hade spant av gran, som var böjligt och segt. Skinnbåten beckades med kåda av taltjurens ved och grankåda. Båten syddes ihop med rottågor. Sådana rester av skinnbåtar har kommit fram här och var inom nordkalottområdet. (1) Seden att bygga skinnbåtar synes ha utdött omkring 1870-talet. Inom mitt undersökningsområde tillverkade Nils-Petter Nilsson f. 30 sept 1858 — död 13 apr 1926 både träbåtar och skinnbåtar. Skinnbåten tillverkade han på beställning av en skogssame på 1870-talet. Assar Aderinalm, f. omkr. 1925, har hört av sin far Erik Nilsson f. 21 okt 1881, död 9 nov 1965 som var son till nyss nämnde Nils-Petter Nilsson som kunde tillverka skinnbåtar. Den sista skinnbåt Nils-Petter tillverkade var på 1870-talet. Med honom utdög i mitt undersökningsområde konsten — den urgammala mångtusenårsiga konsten — att göra skinnbåtar.

Dels var träbåten betydligt tyngre, dels krävde träbåten verktyg och då var skinnbåten betydligt överlägsen enär den krävde mycket enkla verktyg som samnen kunde bära med sig.

Fordom hade skogssamerna sina ägodelar, dels i antalet renar i sin ägandes renhjord, dels att äga silver. Fordom när skogssamerna grävde ner sitt silver i en kista, nära kåta-stället, sattes nyckel till silverkistan under en av arrans stenar, precis som vi gör idag då vi gömmer våra bilnycklar vid någon utfärd. Först grävde skogssamen en grop. I gropen placerades aska ur kåtans eldstad till ett tjockt lager i gropens botten. Att sätta aska i gropens botten hade en magisk symbolisk. Skogssamen trodde nämligen fordom att de underjordiska, skogssamiska naturväsen — Getnia — vaktade skatten — nederlaget — åt skogssamen. Så länge det fanns kol i gropens botten så lyste elden under mörka höst- och vinternätter där kistan låg begraven. Här och där ute i skogarna finnes gömda skogssamiska silverskatter. Samerna godkände fordom inget annat betalningsmedel än silver. När min mor kom till Flakaberg, en urgammal skogssamisk by, innan nybyggarna kom såg hon lämningar av tre kåtor. Vid en av arrans stenar — den forna kåtans eldstad — hittade hon en liten bronserad kistnyckel på 1920-talet. Säkert är att någon skogssame lämnat under arran sin kistnyckel till kistan med dyrbarheter — silver — som ej kunde medhas under flyttningarna, förolyckats eller dött. När han icke återvände blev kistnyckel liggande där tills min mor hittade den. Kanske yppade han icke för sin egen hustru, son eller dotter var kistan fanns eller var han lagt nyckeln. Alltnog — min mor överlämnade till mig nyckeln och bad mig förvalta den som minne från arran, där hon hit-

Skogssamisk
Kistnyckel
överlämnat
till
Norrbottnens Museum.
Lapska kistnyckeln
som Alma Lindbergs
gift Skoglund,
7-ann under en arran
(Lapska kåtaeldstad)
på 1920-talet.
Teckn.
Hilmer J. Skoglund. Överlämnat av Hilmer Joel
Skoglund till Norrb. Mus.

tat nyckeln av bronserad koppar en sommardag på 1920-talet. Jag överlämnade kistnyckeln till Norrbottens Museum. Ofta, ofta, ända in i sen tid, har folk sett eldar lysa under mörka höstnätter där mor hittat kistnyckeln. Med stor säkerhet ligger en silverskatt begraven där eftersom kistnyckeln blev kvar under arran, tills mor hittade den.

Min mor hette: Alma Teresia Lindberg, gift Skoglund, f. 11 aug 1903 — d. 2 juli 1969.

Att skogssamerna begravt sitt silver kan vi ta litteraturen till hjälp. För att nämna vad kyrkoherden i Enontekis församling, Erik J Grape skriver i Kongl. Vetenskaps Academiens nya handl. 1803—04 — Tornedalica nr. 7 1969 sid 8 & 21: »Ännu en egen Osed som dock är gemensam med härvarande Nybyggare, hafva Lapparne deruti, att de i jorden nedgräfvit sina penningar, ävensom ett icke obetydligt förråd. Då dessa gömställen ofta icke yppas för hustru och barn, händer, vid hastiga timade dödsfall att sådana nederlag äfven för arvingarne gå förlorade.» Slut citat.

En annan präst, Petrus Laestadius, skriver i sin Journal mars till oktober 1827: »Att lapparna fordom nedgrävt sitt silver är därför ganska naturligt och sådant sker till en stor del ännu.» Slut citat.

Fordom önskar skogssamerna, i förkristen tid ha mer gossebarn än flickebarn. Blev det för många flickebarn inom samefamiljen frodom tog man flickebarnet av daga. Sådana begravda små skogssameflickebarn kom aldrig till vigd ord, eller kyrkans signad mull. Dessa begravda flickebarn som skogssamerna begravt blev upphov till äbbärå. I min hembygd finns två ställen där dessa äbbärå givit sig tillkänna ända till sen tid. Invid gamla gångstigen vid nuvarande Björkbäcken, 1 km söder om byn Risträck (Riosajaure) gav sig vid en myrholme ofta äbbärå sig tillkänna. Ofta hörde vandrare på gångstigen hur ett litet barn grät hejdlöst när de passerade myrholmen. Min mor har hört ett barn gråta, Sigvard Eriksson, numera avliden, hörde på 1940-talet hur ett barn grät hejdlöst när han passerade myrholmen. Ett annat ställe inom mitt undersökningsområde där äbbärå hördes var vid nuvarande kilmyrbacken 2 km hitom (söder) från Punoajaure (Bönträsk). Där hörde ofta vandrare förr när de gick efter gamla gångstigen hur äbbärå gav sig tillkänna i form av ett barns gråtande.

Vid folkminnesuppteckning våren 1984 berättades i Pålkem för mig och prof. Olavi Korhonen om att äbbärå också funnits i trakterna kring Pålkem. Dessa äbbärå var enligt Hugo Midbjer små skogssamebarn som tagits av daga fordom och önskade komma till kyrkogårdens signade mull.

forts. nästa sida

forts. från föregående sida

Vid de otaliga folkminnesuppteckningar, jag gjort, framkommer av de äldre sagesmännen hur det fordom var en kamp mellan liv och död då skogssamerna dödade björn skogsamen. En modig skogssame sades gamle skogssamen Boija ha varit. Han lär ensamt ha dräpt ett 20-tal björnar enbart med björnspjut. Han bodde fordom vid sjön Puonojaure (Bönträsk) vid sjöns norra ände, där han hade sitt lappviste fordom. När så nybyggarna invaderade lappmarken samarbetade ibland förmögna nybyggare inom mitt undersökningsområde med skogssamerna. Oftast låg myrångarna ibland upp till en hel svensk mil från myrbygget eller mer. För att få hem myrheten om hösten, om bygget frös dåligt, anlätades skogssamerna med sin renhjord att trampa upp en väg till myrången och myrhässjorna, benämnda stake, stakka. En sådan rentrampad väg tålde att köras med de små hästarna av finsk ras, som användes inom mitt undersökningsområde vid denna tid. Sagesmän: Edvard Nilsson f. 18 aug 1889, d. 4 dec 1967; Levi Skoglund f. 18 mars 1901, d. 15 juni 1974.

Nybyggarna hade ofta så kallade skötesrenar hos någon skogssame som skötte deras renar mot ersättning, ibland in natura. Således hade de flesta nybyggarna inom mitt undersökningsområde skötesrenar hos skogssamerna med eget renmärke.

NOTER

I Norrbottens Museums Årsbok NORRBOTTEN 1980—81 finns en artikel av antikvarie Christer Westerdahl, Maritim arkeologi i Norrbotten. Några uppg. kring en inventering 1975-77. Om sydda båtar står att läsa sid. 63—54.

Skinnbåtar har bland annat kelterna på de brittiska öarna använt ända in i sen tid. Skinnbåtar har eskimåerna på Grönland använt, kallade kajaker.

Här visar Hilmer Joel på gamla bruksföremål från sitt "hembygdsmuseum"

SKOGSSAMISKA FOLKMINNEN

Av Hilmer Joel Skoglund

Ofta såg man ännu på 1940-talet så kallade "drakeldar" och det sades att skogssamerna fordom grävt ner en silverskatt och de osynliga väktarna, gethnia, (skogssamiska underjordiska varelser) vaktade skatten åt samen. Sålunda sågen man vid de skogssamiska offerseitabloken vid Unna Saiwa dylika "drakeldar" innan platsen undersöktes av arkeologer på 1920-talet (Gustaf Hallström). Där hittades silver m. m. som bekant. Men "drakeldar" såg man i närheten av byn Flakaberg vid en av åsarna vid Levi Erikssons gård. Min mor som kom till Levi Eriksson som hembitråde på 1920-talet hittade vid en arra, eldstad, till en gammal skogssamisk kåta en mängd saker. Bland annat under en av arrans stenar en bronserad kopparnyckel till en kista. Min mor överlämnade kistnyckeln till mig på 1960-talet och jag i min tur nyckeln vidare till Norrbottens Museum. Fordom berättade de gamla till mig grävde skogssamerna ner sina silversaker i en kista i närheten av sin kåtaplats. De kunde ju ej medhava under sina flyttningar silversakerna med sig. Sannolikt har en skogssamisk kistnyckel under arrans (kåtans eldplats) stenar. Kistan grävdes ner i en av åsarna i närheten. Just vid denna plats har man sett så kallade "drakeldar".

När så skogssamen inte återvände, av någon anledning, nybyggarna kom till byn, kanske han avlidit eller förolyckats, så blev skatten nere i jorden tills min mor hittade kistnyckeln. Vi kan här taga litteraturen till hjälp. För att först nämna kyrkoherden i Enonteki församling Erik J. Grape skriver i Kongl. Vetenskaps Akademiens handl. 1803—04. tornedalica nr 7 1969 sid 8 § 21. Ännu en egen Osed som dock är gemensam med härvarande Nybyggare, hafva Lapparna, deruti, att de i jorden nedgräfvat sina penningar, ävensom silver- och kopparkärl af hvilket allt de förmögnare ega ett icke obetydligt förråd. Då dessa gömställen ofta icke yppas för hustru och barn, händer, vid hastiga timade dödsfall att sådana nederlag äfven för arvingarna gå förlorade. Slut citat. En annan präst, Petrus Laestadius, skriver i sin Journal mars till okt. 1827: "Att lapparna fordom grävt ned sitt silver är ganska naturligt, och sådant sker till en del ännu". Slut citat. När skogssamerna nergrävde sitt silver så gjorde man i mitt undersöknings-

område på följande sätt: nederst i gropen där man ämnade lägga silverkistan, så satte man kol från kåtans eldstad (från arran).⁴ Ett ganska tjockt lager aska och kol täckte kistgropens botten. Sedan placerade man silverkistan på kolet och mullade ner kistan. Nyckeln till kistan placerades i regel under arrans stenar eftersom man återvände till kåtan så småningom. Att arran aska och kol togs till gropens botten sammanhörde med en urgammal tro bland skogssamerna. Så länge kol fanns under silverkistan så vaktade de underjordiska skogssamiska varelserna — gethnia,⁵ skatten åt skogssamen tills han återvände. Återvände han icke så eldade de skogssamiska gethnia, under kistan med silveret. Så länge aska och kol fanns under silverkistan så lyste så kallade "drakeldar" på platsen där silverkistan låg begravnen.

Ofta hörde man förr "äbbärä" gråta. Dessa "äbbärä" var skogssamiska små flickbarn som aldrig kom till vigd jord. Fordom i förkristen tid så önskades mer gossebarn än flickbarn bland skogssamerna. Var det ett flickbarn, som föddes, därtill sjukligt så togs det av daga i späd ålder. Sådana små barn blev upphov till "äbbärä", och grät hejdlöst att komma i "vigd jord". I min hembygd finns två ställen där man hört "äbbärä" ända in i sen tid. Sålunda kunde vid Björkbäckens inlopp in i Saiwajokk (Saiwitsbäcken) alltid vägfarande till långt in på hösten höra "äbbärä". Sigvard Eriksson, från byn Risträsk hörde på 1940-talet "äbbärä" gråta vid Björkbäcken där den urgamla stigen gick. Många fler har hört "äbbärä" vid Björkbäcken från min hemby. Ett annat ställe där "äbbärä" gav sig till känna var vid Kilmyr-åsen är fordom den gamla gångstigen gick. Gångstigen gick förbi ett urgammalt skogssamiskt rengärde som varit renmjölkningsplats under 1700—1800-talet. "Äbbärä" var således små skogssamiska barngrävar från förkristen tid.

4. Arran, är eldstade, eldplatsen i kåtans mitt med en ring av stenar så icke elden sprides på fällar och björkris och späda granris.
5. Gethnia, var skogssamiska, underjordiska väsen. Ett berg i närheten av offerplatsen i Unna Saiwa (undersökningsområdet) har än idag namnet Gethnia eller Gethnihavare. Där sade fordom skogssamerna att Gethnia bodde inne i berget.

SKOGSSAMISKA FOLKMINNEN

— av Hilmer Joel Skoglund, Flakaberg —

Av en händelse hamnar jag och professorn i samiska vid Umeå universitet Olavi Korhonen strax före midsommar 1984 i en kalvmärkningshage i skogslandet i Arjekvare. Trots att klockan är två på natten pågår märkningen ännu för fullt. Som vanligt är här, utöver samerna, några bofasta äldre och ungdomarna dessutom turister samlats här och följer arbetet. Renkornas spring motsols i gårdet, knaket från klövarna och deras grymtningar från kalvarna spelas upp som en symfoni, kalvmärkningens egen symfoni.

Så fort kaffepannan kommer över elden börjar också historieberättandet. — "Du förstår säger Suobbat-Edvin — en 70 åring från Suobbat — med renarna och renmärkningen följer alltid minnen. Som åter berättas.

Jag te.x hörde en gång en Jokkmokks-same berätta följande händelse: det var en same i Arjeplogs om inte hade egen familj utan endast avlägsna släktingar som uttryckte en önskan om att bli begravd i Boltikberget, ett av samerna heliga berg. Han var ägare till en rätt stor renhjord. Men arvingarna respekterade inte hans uttalade önskan utan jordsatte honom på kyrkogården. Mot hans uttalade vilja. Boltikberget ansågs vara besatt av underjordiska väsen: Kathnia eller Getnia. När samens renhjord herefter kom till Boltikberget utbröt ett oväder utan mottycke. Enligt sägen förolyckades de flesta av den avlidne samens renar. Endast ett fåtal överlevde katastrofen. Och naturligtvis var folkmeningen efter katastrofen enig om att då samnen inte fick bli begravd på sitt heliga berg så såg han till att renhjorderna skulle få en annan härför. Han tog hjorden med sig.

PÅ NY FORSKARRESA

Den 2 juli hamnar jag och Olavi Korhonen i Selkäjärvi inom Tarendö socknen. — Joo, berättar Eino Semberg f. 1920: ibland brukar fjällsamer från Gällivaretrakten för betets skull söka sig med sina renar ända hit. Ja det är sant, säger Helge Johansson f. 1921. Då brukar vi när samerna vistas kring vår by passa på att köpa renkött av dem. För, men inte numera, så mjölkade både skogs- och fjällsamerna sina vajor. Jag har ett minne av en sådan mjölkning. Och man gjorde ost av mjölken tidvis. Jag vill minnas att mjölkningen pågick från midsommartiden och in i augusti månad. Under sin vistelse i skogslandet bodde samerna i sina tältkåtor.

Nästa dag hamnar vi i Ullatti, en by grundlagd på 1600 talet. I utkanten av byn bor nestorn i byn, Johan Palo f. 9 jan. 1890. (1)

Han har mycket att berätta om gångna tider: Om den "transitohandel" som pågick över till Finland före första världskriget då Finland tillhörde det ryska storfurstedömet: om samer som deltog i denna transitotrafik med sina renar över älven och om hur han själv också med sin ägandes häst deltog i denna trafik. Men Johan vet också berätta

Hilmer Joel Skoglund, Flakaberg som har tvärvetenskaplig forskning om sin hembygd och uppsamling och bevarandet av äldre tiders bruksföremål m.m. inte bara som hobby utan som ett allt överskuggande intresse.

om "laukkuryssätt" (ryggsäcksrüssarna) de ryska handelsmännen som vistades kring Torneälven och drev handel där med olika slag av korta varor. Aldeles särskilt minns han en "Ryoss-Alex som saluförde spinnrockar, träkoppar, flimmelstängstjukur tillverkade i Novgorod vid Valda m.m. (2). (en sådan tjuka hittade jag f.ö själv vid en gammal husgränd i ödemarksbyn Risahpe 1972).

En bror till Johan Palo — Herman Palo — född den 2 jan. 1902 (3) berättar att förr i tiden vistades samerna ofta kring Ullatti by vintertid. Och naturligtvis berättas att det också om de "lapska stalorna" som då också doge sig ner i närheten av byn. Allt enligt gammal samisk tradition. Och som minnen från den tiden säger Palo att det finns lämningar efter dem i formen av stalotomter och stenlabrynter påminnande om dem. Herman Palo har själv varit och sett på dessa lämningar. "Stalon" levde enligt Hermans uppfattning liksom samnen av renskötsel och kunde ha getter. Enligt traditionen var stalon en storväxt jätte, stark och det var enbart genom list man kunde klara sig i kratmätningen med den.

SKATTEN I BERGET RISSA

... men där, säger Herman Palo och pekar ut genom fönstret mot ett berg, där lär en större samisk silverskatt ligga begravd. Och sägna den är kvarbli. . . såvida inte någon åtar sig att vistas tre nätter vid berget Rissa, som ligger tre kilometer från Hermans gård, och därmed lösa ut den. Berättelserna om skatten är legio. Enligt traditionen lär bland annat en samisk trollkarl, Palkkio, en

gång begett sig till berget för att tjäna ut skatten. Den första natten han vistades där hörde han en skara hästar väsnas och gnörda runt eldstället. De förde ett fnagligt liv hela natten. Andra natten uppenbarade sig utöver hästarna en kvinna vid hans stakeld. Han dristade sig till att vistas ytterligare en natt vid berget skulle han dödas. Men Palkkio lät sig inte skrämmas. Han stannade ytterligare en natt vid berget. Men en skara karlar med bloddrypande knivar och en blodig skål uppenbarade sig vid lägerelden och hotade döda honom om han envisades med att stanna kvar. Då föll Palkkio till föga och flydde fältet. Och därmed blev skatten kvar i Rissa och någon annan har inte sedan, vad man vet lyckats få ut den heller???

Men andra historier finns tillika om Palkkio och hans trollkunnighet. Det berättas att en gång for han till marknaden i Gällivare. Där ackorderade han med en kopparslagare från Luleå om köp av en kopparkittel. Men någon passande storlek fanns inte varför Palkkio erbjöd sig att hämta eller framskaffa en sådan från lagret i Luleå. Stunden efter det Palkkio gått ut hittades den hängandes utanför ståndet. Hur den kommit dit visste man inte. Senare kom Palkkio in och köpte ut kitteln, betalade och gick. På äldre dar flyttade han från Ullatti till Äijävaara där levde han sina sista år och slutade också sina dagar. Traditionen vill ännu berätta och levnadshållan legenden om att Palkkio var en av sin tids märkligaste trollkarlar.

Men som sagt, fortsätter Herman Palo: Samerna har tidigare ofta vistats och bott i Ullattiområdet. Det talar och vittnar bl.a om den "sydda ackja som man funnit här i en gammal gruvgång och som Herman säger sig ha sett med egna ögon. Man skulle önska att någon sameforskare skulle ta sig an Ullattiområdet innan allt faller i glömska. Herman berättar vidare: Mitt hem eller rättare sagt min gård är byggd på ett ställe som förut varit ett skogssamiskt lägerområde. Här har enligt vad traditionen berättar skogssamerna vistats i århundraden. Herman berättar vidare om att när han var nygift köpte han en häst av finsk ras. En natt vaknar jag av att en okänd kvinna stod vid min huvudgård och ruskar mig intensivt. Jag vaknar men somnar in på nytt men blir åter väckt av kvinnan, som jag urskiljer konturerna av i nattedunklet. Hon säger ingenting men pekar mot stallet mitt där unghästen fanns. Jag förstod inte vad hon ville utan somnar nytt. Det skulle jag inte gjort. Resultatet blev att jag blev väckt på nytt på ett hårdare sätt. Jag tog på mig byxor och skor och beger mig till stallet. Där håller hästen men och strasslar in sig i fastbindningsrepet som trattat på sig, kvävas. Jag fick lös den i sista minuten. Hade jag inte lytt "haltian" hade den dött av kvävning. Och den historien är sann slutar Herman och ser forskande på mig.

Johan Palo död 6 mars 1990

Johan Palo blev över 100 år gammal.

Någon vecka senare söker vi upp Algot Nilsson-Springare i Storsaivits. (4) Han delger oss historien om den "stenseite" som finns vid sjön och syns från hans litet aningen av hög över honom när han för oss berättar sina skogssamiska minnen. Bl.a berättelsen om den blida sameänkan Greta Mickelsson Haetta som bebott en liten stuga på hans fars gård. Hon lär ha haft fattigt som f.ö många andra på den tiden. Brödet sitt bakade hon på ett trefotigt halster på samiskt vis mot den öppna glöden. Jäst fans inte att tillgå. Algot säger sig någon gång fått en smakbit av dessa mot glöden bakade bröd. Som Algot minns rökte Greta något i en krokig pipa av järn. Pipan hade lock.

Noter:

- (1) Johan Palo, Ullatti f. 9 jan. 1890.
 - (2) Flimmelstångstjukan som såldes av "Laukkuryssätt" har överlämnats till Norrbottens museum.
 - (3) Herman Palo, Ullatti besökte mig 30 juni 1980. Vi honom 3/9 1984
 - (4) Algot Nilsson-Springare (senare köp namn Dådning) avled en månad efter vårt besök.
-

Skogssamiska folkminnen

av Hilmer Joel Skoglund

Fordomdags måste, särskilt under 1600- 1700- samt långt in på 1800-talet, skogssamerna och nybyggarna besöka kyrkan — de avlägset boende minst två gånger per år enligt då gällande kyrkolag. Det räckte med två gånger per år om de bodde mer än 10 mil från helgedomen.

Om sådana färder till kyrkan berättar folkminnet mycket. Bland annat att en skogssame från Vuoddas en söndag åkte skidor fram och åter till "ettöreskyrkan" i Gällivare. Därföre åkte man till kyrkan i Jokkmokk. Gällivare bröts ur Jokkmokks församling omkring 1742. Skogssamen åkte på skarsnö i början av april månad och startade färden kl. 03.00 på morgonen. Han var framme vid gudstjänsten omkring kl. 13.00. Efter gudstjänsten åkte han hem igen sedan snön frusit till och blivit hård. Om man betänker att det är över 13 mil enkel resa Gällivare—Vuoddas så förstår man prestationen än mer. 26 mil fram och tillbaka på samma dygn. Händelsen har stannat i folkminnet.

Folkminnesuppteckning: 1981. Sagesman: Helmer Eriksson, Flakaberg, Gällivare sn. född 20 dec. 1912. Även från min hemby, Flakaberg, lär enligt folkminnet, någon under 1800-talet ha åkt till gudstjänsten och kommit tillbaka samma dygn på skidor.

Den legendariske "Härkmyr-Lasse" — som levde i Härkmyran, vilken varit malmvägningsstation för bruken vid bottenvikskusten — lär enligt folkminnet också ha gjort sådana dagsfärder från Härkmyran till Gällivare för besök i kyrkan. Från Härkmyran är det fågelvägen omkring 8 mil till Gällivare — fram och åter omkring 16—17 mil. Men så var också "Härkmyr-Lasse" en styv skidåkare. Hans skidteknik lär ha påmint om en skridskoåkares.

Det var en fattig man, som var djupt religiös. Men för att överleva slaktade han ibland renar. När nöden stod för dörren fanns ingen lag. Det gällde att överleva eller gå under.

Folkminnesuppteckning 1980. Berättare: Sixten Engelmark, född 1908, Risträsk, Gällivare sn.

Då fanns ingen socialvård, pension, pensionärshem eller åldringvård, som i våra dagar. För ensamma åld-

ringar, gamla skogssamer, var det svårt. Det berättas om en fattig skogssame som inte orkade följa med på flyttningarna. Han satt tandlös och stel på en stol, heinätooli, hos en nybyggarfamilj. Barnen bad honom gapa och turades om att kasta bitar av toppsocker i hans mun.

I min hemby såg min farfarsfar Erik Hansson till en gammal skogssame på sin ålderdom. I gengäld gav skogssamens son kött till min farfarsfar som ersättning. Varje gång renhjorden kom förbi och drog sin väg lär den gamle skogssamen ha gråtit, berättas det. Min farfarsfar byggde till och med en stuga till den gamle.

Värst gick det för de åldriga samer som kom till den myndiga samekvinnan Nuortikon-Maria. Om denna kvinna vet folkminnet berätta mycket. Hon levde under 1800-talet. Vid "fattigauktioner" under de årliga tingen som hölls i samband med marknaderna ropade hon in åldriga samer för vård och underhåll. På den tiden fick den som krävde minst betalt något barn eller någon åldring. Betalningen erlades kontant för ett år framåt. Men det hände saker och ting med de åldringar hon ropat in. Många elaka menade att hon svältfödde dem med mager kornvattuvälling, ty oftast avled de gamla före årets utgång. Folk tisslade och tasslade vid marknadsfärder, vid renslakter, men ingen vågade säga något öppet.

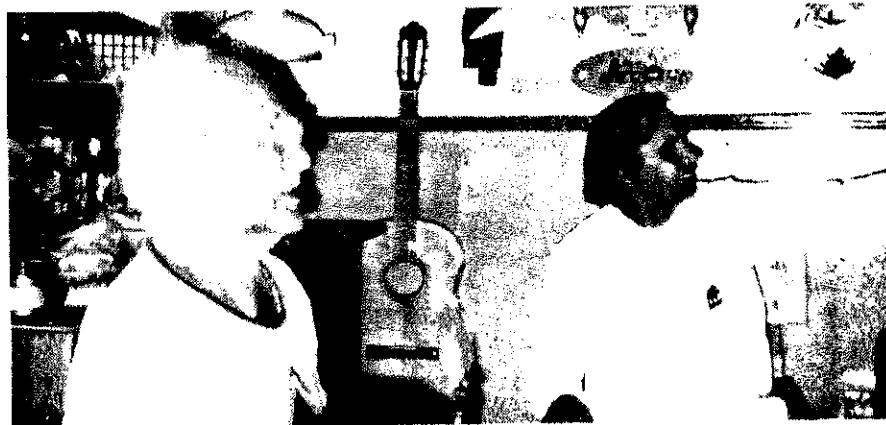
Men så hände något. En gammal samekvinna, som Nuortikon-Maria ropat in hade hon satt in i den uppeldadesamvousesaunan, rökbastun, igenbommat alla rökgluggar inklusive dörren. Nu råkade en skogstjänsteman, en kronojägare komma förbi saunan, och hörde mummel på samiska från bastun, "röken är min befrielse, men kornvällingen min

pina". Hon hostade och då mannen trodde samvousesaunan höll på att brinna upp öppnade han dörren. Ut steg en naken, gammal samekvinna. Hon berättade att Nuortikon-Maria hade försökt sticka ihjäl henne på natten med en trekantig skonål, äimä kallad. Enligt den gamla kvinnan brukade Nuortikon-Maria sticka med äimä under armen mot hjärtat på de gamla. Såret smorde hon med fårtalg, ty sticket lämnade ju bara ett litet märke i form av en röd prick. Detta kom till tingsrättens kännedom, men man kunde ingenting bevisa. Att gräva upp liken på gravgården för kontroll ville man inte göra. I min hemby var Nils Eriksson tolvmän i tingsrätten i Gällivare, med om att besluta var åldringarna hamnade vid auktionerna. Han påverkade besluten så att Nuortikon-Maria i fortsättningen inte fick ropa in gamla samer eftersom de för så illa hos henne.

Sagesman: Levi Eriksson, född 18 aug. 1896, död 1978, son till nyss nämnde tolvmän Nils Eriksson. Upp-tecknat 1972.

Fordom gravsattes gamla skogssamer, som avlidit, i tillfälliga som-margravar innan de fördes till kyrkan i Jokkmokk. De tillhörde enligt prof. Olavi Korhonen, Sjokkjokks sameby och talade lulesamiska. I Joikom finns gamla skogssamiska sommar-gravar på en ås ett stycke från en ur-gammal skogssamisk rengårda som även varit renmjölkningsplats.

En märklig företeelse är en pil av stenar om cirka tre meter som Edvin Eriksson, född 1908, sett i sin ungdom då han slog hö med sin far vid en myr i närheten. Stenpilen kan vara en tidmätare, ett solur, som skogssamerna fordome använt.

Fotot: ↑
född 20/5 1898. ↑
Ulrik Granberg

Läsaren undrar var alla skogssamer, som omtalats, i dessa ofullständiga artiklar, varit bosatta. Det är svårt att forska fram. När nybyggarna alltmer kom till det här undersökta området övergav också många skogssamer nomadtillvaron och skaffade sig nybyggen. Bland andra tre samebröder Sigga sökte nybyggesanläggningsrättigheter i Suobbat. Bara två av bröderna Sigga fick nybyggesanläggningsbeslut. En av dem lär ha varit nöjd, enligt Viktor Johansson från byn Suobbat.

En annan same, Nils Nilsson Vuodhnas, även enligt folkminnet nåjdkunnig, sökte nybygge 1831 och bildade byn Vuoddas. Han gav också namn åt byn. Enligt Villiam Eriksson i byn Vuoddas lär Vuodhnas (Vuoddas) betyda mäktig och stor. Denne same som grundade byn Vuoddas, Nils Nilsson Vuodhnas, hade flera fiskesjöar som än bär hans namn, ex. Fältkarta 26 L Pälken NV 1974 syns ex. övre Vuoddasjaure. Han hade skvaltkvarn i en bäck vid Livasälv som det än finnes rester av, som jag besökt. Heden i närheten heter än Mikkiakielas (Kvarnheden).

I övriga byar i tiden sameblod, långt tillbaka i tiden sameblod i många nybyggaresöners ådror. Men många flyttade också över till Norge för att slippa de besvärande malmtansporterna med renar till bruken vid bottenvikskusten.

I närheten av Stuora Saiwa bodde den gamle samnen Åosakk. Vid höstfiske drunknade han vid en sten som än bär hans namn: Åosakk-gierge. Han lär ha offrat vid offerseitablocken fordom. Lapp-Matti i Unna Saiwa ämnade bli nybyggare. Hans gamla sommargrav, i Unna Saiwa lär ännu finnas kvar. Han anlade slätterängar vid Nagirjokk. "När ni går till myrslättern skall ni säga till mig" sade han på dödsbädden. Varje gång slätterfolket gick till slättern, förbi sommargraven, berättade de åt honom. Han lär, enligt folktron, ha sagt hum, hum, att han hört. Vid Ammasjaure bodde i början av 1800-talet en skogssame som hette Paava. Hans sameläger syns än vid den ödsliga Ammasjaure. Fiskare påstår sig ha hört underliga saker vid det gamla skogssameläget där Paava bott med sin lilla renhjord och några getter.

En av Paavas söner gjorde militärtjänst i Notviken med Jakob Eriksson.

Där fick han namnet Rosenkvist. Sagesman: Jakob Eriksson född 18 aug. 1879 död 26 febr. 1970. Upp-tecknat 1968.

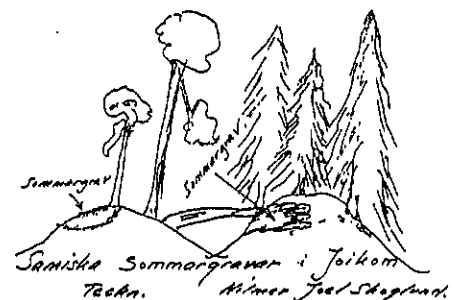
Samesläktena Mikka och Boija dog ut. Boija försökte överge sin nomadtillvaro, som skogssame, och bli nybyggare. Han odlade kornåker, byggde hus vid Puonojaure (Bön-träsk) i norra änden av sjön. Han hade en tjur av nötboskap som han plögade sin kornåker med. Även på hans ställe vittnar husgrunder och stenhögar om var han hållit till. Numera tar skogen vid vid det gamla stället.

Vid Lansjärv lär en samesläkt, Ponga, ha bott. Sagesman: Fredrik Axel Nordmark, Dirivaara, Överkalix sn. Fredrik Axel Nordmark född 29 mars 1901. Upptecknat 1983.

När bruken började med malmtansporter till bottenvikskusten med renforor, flyttade många som tidigare nämnts, till Norge. Men även fjällsamer flyttade hit och stannade. När Gyljens bruk upptogs 1826 kom samesläkten Svakko hit från Kaitum. Kvar lever än nestorn "Ivar-Kalle" nära nittioårig i Lansån. Men så har han också sameblod i sina ådror. Han springer än som en tjugooåring och har inte varit sjuk en enda dag av sitt liv.

Men många skogssamer såg med oro på dessa nya skogss intåg med nybyggarintrång på deras forna marker som de av uråldrig hävd använt. Det gjorde gamle samnen Anders Pannason Koltik. Han åkte ensam varje vinter han levde på skidor till Allova-re. Där var hans heliga plats. En väldig tall mitt på berget som trotsat mer än åtta sekel. Pinad mitt på berget av åskbränder, hållande regn, snöstormar, brännande sol och isande köld. Vid denna tall drömde sig Anders Pannassaon Koltik om de tider då renkorna mjölkades, renhjordarna flyttades, då samnen levde i fria vidder och då han jojokade minnen som flytt. Än idag tjuter stormen i tallens krona, och förtäljer för dem som far förbi om skogssamernas långa historia.

Sagesman: Vilhelm Eriksson, Flakaberg, Gällivare sn. född 4 sept. 1916. Fotnot: Än idag som är åker Vilhelm Eriksson till Anders Pannason Koltiks tall om vintern till Allova-re på utflykt på skidor.

Skogssamiska folkminnen

— Av Joel Hilmer Skoglund, Flakaberg —

Anders Pannason Koltik var renägare. Sålde sitt reninnehav. Emigrerade till Nordamerika men blev av immigrationsmyndigheterna återskickad med första belägenhet.

Anders P. var en säregen "samegubbe". Med starka rötter i det förgångna. Levde de sista åren i små omständigheter. Gick omkring i gårdarna där han fick sin mat.

Tidvis var han renräng eller hjälpte nybyggesbönderna med deras slätterarbete.

I sin ungdom var han också "spelman" och i det mesta behöll han de fäderneärvda traditioner, som han föstrats i.

Liten till växten och krumbent. Berättade gärna om tidigare renskötseltraditioner. Om mjölkning, osttillverkning och om hur man i naturahushållningens tid tog till vara allt från renen. Av skinnet gjordes kläder och skor. Av hornen kokades lim o.s.v.

Enligt den muntligt berättade traditionen hade Anders P. ett heligt berg. Ailovare, som han då och då besökte.

Något av åren före första världskriget for han i mars-april till sitt heliga berg. På skidor. Blev borta i tre dygn.

Återkommen berättade han om att han där besökt en familj på fyra personer. En familj som ej längre fanns till annat än i hans fantasi. En äldre bror till nertecknaren försökte slå följe med honom. Men lyckades inte fullfölja sin avsikt.

Då Anders P. Koltid återvände från sitt besök talade han om att det var sista gången han gjort det. För nu skulle familjen flytta till ett annat boställe.

Dessa människor, Getnia (Ketnia el. Kathnia) ville ej att utomstående skulle söka upp dem i deras boplatser. De kunde vara orsak till flyttningen nu då Anders P. hittat deras boplatser.

I kyrkbyn Pälkem bodde en bror till Anders P. Även han ursprungligen fjällsame. Han kallades för Vuolla fast hans namn egentligen var Olof Pannasson-Koltik.

Även han var hjälpreda åt bönderna på myrslättersarbete etc.

Olof var också ett original. Hans stora idol var Karl XII. I folkmun fick han också gå under den benämningen. En benämning som han var stolt över.

Nu är både Anders och Olof borta sedan långt tillbaka men den folkliga berättartraditionen för minnet av dem vidare.

Episod 2

Berrättaren om bröderna Koltik, Vilhelm Eriksson, säger sig själv också ha varit föremål för märkliga händelser.

Han minns och berättar ex. om året 1927 då han jämte andra barn under skolterminen var inackorderad på arbetsstugan i Pälkem. Mjölks köptes av bönderna i byn. Sedermera också från den lantushållsskola som en tid var placerad där.

Han minns särskilt en händelse då han och en annan elev, Elof Nilsson från Lillsaivits, skulle hämta mjölken, som den gången levererades av laestadianpredikanten Mattias Eriksson. Gården låg cirka 70 meter från landsvägen.

Så till händelsen. V.E. berättar:

— När vi lämnat gården med mjölkspannen på stöttingen hörde vi hundskall. Ett skall som vi tyckte tilltog i styrka.

I byn fanns på den tiden inget gatlyse då elektriciteten ännu ej kommit. Belysningen fick man genom eldande i de då vanligen förekommande spisarna och från fotogenlampor.

Belysningen för oss, vid vårt värv med mjölken, var den vita snön och det mellan molnen spirande månskenet.

Hundskallet ökade i styrka. Några hundar längre norrut hördes yla. Vad kunde nu detta betyda? Vi såg en skock av dem rusa över snön utan att lämna några fotspår efter sig. Vi upptäcker sedan ett helt fält med hundar, mörkbruna till färgen, glänsande som sammet.

Hundhopen korsar vår väg så att vi måste stanna. Den var 60-70 m lång och omkring 20 m bred. Med en ledarhund före och sedan resten 3-4 stycken i bredd.

Eriksson berättar att det var något spöklikt över det hela. Över det som utspelade sig framför ögonen på dem. Ett möte med det okända?

Inga fotstämplor blev kvar i snön där de gled förbi oss, säger han.

Kvar låg endast de harspår som vi uppmärksammat tidigare.

Hela episoden lämnade ett överkligt intryck efter sig.

Episod 3

En sommardag skulle jag bege mig ut på en fisketur till en tjärn en halv dags gångväg hemifrån. Jag räknade med att hinna både fiska och återvända samma dag. Även om det skulle dra ut på tiden till sent på kvällen.

Tanken, beräkningen var att när jag väl kommit fram till min tjärn skulle jag rasta. Göra upp eld, koka kaffe och äta nygräddad fisk. Tyvärr blir det inte alltid som man tänkt sig.

Färden till tjärnen skulle gå genom skogen. Utan någon egentlig uppstampad stig. På ett ställe tog jag av i fel riktning. När jag så småningom upptäckte det var jag redan långt inne på okända marker.

Jag hade ingen hjälp av vägvisaren solen, då himlen täcktes av moln. Och någon kompass hade jag heller inte att tillgå.

Tog en ny riktning men hamnade likväl fel. Det började dugga tätt. Solen förblev i moln så att jag oupphörligt hamnade fel, på ställen som jag inte kände igen.

Försökte komma över en dalgång till högre område varifrån det vore lättare att omlokalisera sig.

Regnet tilltar i styrka för att övergå till ett "spöregnande". Det var bara att söka skydd för regnet. Jag gör det under en stor yvig gran.

Lyckligtvis hittar jag torrved under den. Fyller kaffepannan med vatten ur en genom dalen flytande bäck.

Gör eld, kokar av mitt medhavda kaffe och äter, kokar av mitt medhavda kaffe för att komma till bättre stämning.

Då händer det. Då hör jag något från dalen. Ett snyftande. Ett snyftande som övergår till gråt. Det lät som gråt av en människa som befinner sig i nöd.

Jag funderar. Vad kan det vara? Gråten kom också i intervaller eftersom vinden och regnet tillät. Tidvis föreföll den komma mycket nära ifrån. Jag spejar efter den gråtande varelsen. Men inget syns. Det börjar bli kusligt. Att höra denna gråt kommande från ingenstans. Så plötsligt upphör gråten och snyftningarna. Endast regnets smattrande mot marken hörs.

Jag söker mig högre upp på berget lämnande dalens hemlighet efter mig. Där uppe får jag syn på trakter som jag känner igen.

Under hemfärden leker tankarna kring det som jag varit med om. Den mystiska gråten. Var det manne ett "äbbärrä" jag hört. Ett "äbbärrä" som många förr mig tidigare hört snyfta och gråta.

Inte ens hemma på kvällen kan jag släppa tanken på det som jag varit med om. Frågan kommer. Var det verkligt det som hände eller något som jag i mitt uppjagade tillstånd drömt.

(Uppteckningarna gjorda efter Vilhelm Eriksson, Flakaberg).

Samernas heliga ställen

Av Hilmer Joel Skoglund

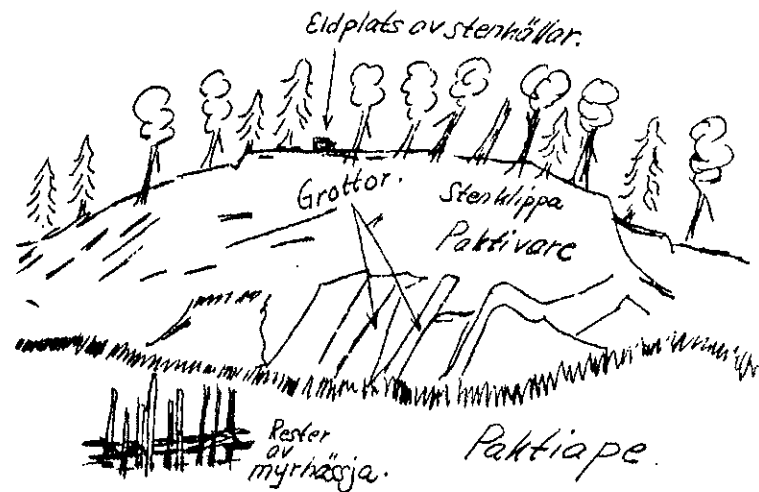
I nr 4 år 1981 i denna tidskrift, Fjällglimten, av min serie Det levande folkminnet, berörde jag något om skogssamiska kultplatser i min hembygd. I sommar har jag varit i tillfälle att besöka min hembygds samiska kultlämningar i södra delen av Gällivare socken.

Jag berörde något om saiwe, skogssamernas heliga sjöar. I min hembygd, finns två saiwo-sjöar Stuora saiwa och Unna saiwa. Kring dessa sjöar, som är naturskönt belägna, har skogssamerna i nära två årtusenden vistats. Den något längre bort nära en mil långa sjön Puonojaure, nuvarande sjön Bönträsk, finns handlingar som visar samisk fiskerätt från år 1535.

Mellan Stuora saiwa och Unna saiwa är det ett smalt näs som skiljer på knappt en kilometer. Mellan näset finns spår av gropar där man fångat i uråldrig tid vildrenar. I Unna saiwa (nuvarande Lillsaivits) finns två väldiga seitablock där samerna offerat under 800–1100 efter Kristus. Det är en av vårt lands rikaste samiska offerplatser. Vid arkeologisk undersökning på 1920-talet kom i dagen spiralvridna armringar i silver, pärlor, mynt, järnpilspetsar och spjut av järn som skogssamerna offerat. Unna saiwa skulle betyda fritt översatt den mindre saiwo-sjön men enligt ortens samiska betyder det "älskad sjö" . . . det låter också mer poetiskt lyriskt med hänsyn till offerplatsen.

Vandrar man så vidare norrut från Unna saiwa hamnar man efter två kilometers vandring till berget *Bassivare*. Här fanns ännu på 1919-talet en väldig offertall där skogssamerna offerat till väderguden. Gamlingar visste berätta om mystiska symboler i den stora offertallen, om rester av högar med renhorn vid tallens rötter. När Unna saiwa var föremål för utgrävning ville man göra undersökning vid offertallen i *Bassivare*. Men den hade huggits ner av timmerkörare från Jokkmokks-trakten och forslats ner till flottled. Oskar Eriksson,² numera avliden, (han dog 1958) skulle lotsa arkeologerna men han hittade icke till platsen. Senare har stubben lokaliserats och Johan Nilsson från min hemby, berättade före sin död — 1979 — att han vilade sig vid stubben.

Det var en varm, skön, sommar dag. Som genom en hemlig naturkraft blev han sömnig vid den gamla offerplatsen där offertallen stått. Han till och med slumrade till en stund. Johan Nilsson menade att det fanns kraft än i den urgamla offer-

platsen. *Bassivare* betyder fritt översatt ur ortens samiska helgberget, eller högtidsberget — det vill säga — skogssamerna hade en stund av helg eller högtid vid *Bassivare*. Här fanns *aihta*, samisk härbre, ett stycke från platsen ännu på 1800-talet. Vandrar man så norrut från *Bassivare* kommer man mot den mångmila myren *Heijemyran* som räcker nästan mot *Gällivare*. Men något österut finns rester av en rengärda där renkor mjölkades ännu vid seklets början. Så bördig är marken i den urgamla gärdan att granarna som växt upp i den gamla gärdan har fått en grönare färg än de omgivande granarna vid gärdan. Nybyggarna kallade *Allevere* för *Heijovaara* — det vill säga — samma berg fick två olika namn. Enligt docent *Olavi Kurhonen*,³ som jag talat med i sommar och vilken med mig besökt en del av platserna, betyder *Heijovaara* egentligen något annat än vad man föreställer sig. Där ingår nämligen finska språkets *helju* vilket betyder *den onde*, det vill säga berget var fullt av onda makter. Sannolikt sammanhänger det med att berget som innehåller järnmalm brukar åskan gå hårt i många timmar med blixtar och otaliga nedslag. Än idag som är går åskan ovanligt länge i detta berg och dess närhet.

Allovere betyder det norra berget och samma berg har nybyggarna döpt om till *Heijovaara*, medan Generalstaben kallar det *Hejoberget* . . .

Alldeles invid *Allovers* östra sida ligger myren *Baktimyran* — *Paktiape* — som har varit slättermyr under nybyggstiden. Invid *Paktiape* som sluttar mot klippan *Paktivare* har myrvattnet under tusentals år trängt mot klippan och sprängt grottor i klippan *Paktivare*.⁴ Fordom skrämde man med att bergakungen bodde i dessa grottor och önskade få vara i fred. Även här bodde samernas gamla vattengud. Enligt docent *Olavi Kurhonen* ingår i förleden ordet *Ahti*; samernas vattengud *fordom*.

Som barn hörde jag berättas om den gamla sammen Anda, som antagligen hette Anders Pannason Koltik. Efter varje skidfärd som den gamle sammen Anda gjort, och varit borta länge, talade han om att han varit hos Paulus och Lisa³ som dött före Andas tid många decennier. De bodde enligt Anda i bergsklippan i någon av grottorna i Paktivare.

Även nybyggesbarnen skrämdes med att bergakungen bodde i någon av grottorna i bergsklippan Paktivare. (Paktivare betyder stenklippa.)

Mellan Paktivare och mot nuvarande Björkberget ligger en djup dal som är som en ravin med en kallkällbäck nere i dalen. Ravinen är svårforcerad för både renar och människor och kallas av skogsamerna för Aijamelle. Fordom när vargar härgade drev de renarna mot ravinen Aijamelle. Här ingår ordet aija som betyder gud (på finska äijä/gubbe ingår i bynamnet Äijävaara). I Aijamelle fanns en seita som skogsamerna gav sin tribut varje gång de passerade med sin renhjord. Det betydde att i den djupa dalen härskade dalgångens gudom. Senare efter månghundra år glömdes seitablocket i Aijamollo bort. Till och med Generalstaben glömdes bort det på sina fältkartor. Men gamla ortsbor talar än om Aijamollo.

Passerar man Aijamollo och Björkberget kommer man till Joikom. I Joikom är gammal månghundraårig tallskog. Joikom är en lång bergshed som i norra änden har en mycket gammal skogsamisk rengärda. Rengärden har varit av bastant timmer och har trotsat tidens gång. Inne i rengärden fanns ett ansikte inhugget i ett träd mitt inne i rengärden. Detta som skydd åt renhjorden. Det var trädets inneboende ande som skyddade renhjorden mot både rovdjur och naturmakter. Samma slags ansikte har forskaren Ernst Marker⁴ funnit i Jokkmokk. Vid Joikom finns två eldstäder till två kåtplatser. På heden finns en arra som visar att en kåta funnits. Numera avlidne kronojägare Ulrik Engelmärk som var född i början av 1870-talet berättade att han i närheten av Joikom fann i ett träd kilkorit, det vill säga, träbrickor som hängdes runt halsen på omärkta renar. Joikom kommer av det samiska juigas; sång.

Norrut från Joikom flyter fiskrika forellbäckar och väldiga myrmarker. I sommar besökte jag också de väldiga markerna runt Vinak. Vinak består av tre stora berg: Södra Vinak, Mellersta Vinak och Norra Vinak. I Södra Vinak finns flata hållar med orörd skog. Mot myren på en av de flata hållarna hittade jag en arra, med skörbränd sten. Det visade att en kåta med trästomme varit på platsen. Mot myren fanns rester av en fångstarm till en rengärda. Myrduvan hade bevarat renger av hagen och konserverat den. Mot berget hade dock hagen tillgärdet ruttnat bort. Arran var nästan tjugo centimeter under jorden. Det visade att det samiska rengärdet var flera århundraden gammalt. Vid arrans

Teckn.
Hilmer J. Skoglund.
29/10 - 78.

Lapskt ansikte inmejslat i ett träd
mitt i en urgammal rengärda av
grova, multrade trädstammar i
Joikom, södra delen av Gällivare socken.
1/9 storlek. Torsten Engelmärk sågade
ur ansiktet från trädet på 1960-t.,
och tog det till honom. (Torsten Engelmärk
från byn Risträck.)

närhet hade fiskare tidigare hittat egendomliga metkrokar utan hullingar och betydligt klumpigare än vår tids. Det föranledde mig tag en titt på platsen som var mycket naturskönt belägen.

NOTER

1. Unna Saiwa är ett nordiskt lånord till samiskan från omkr. 700 efter Kr. Samerna lånade in ordet på sina vandringar till norska ishavskusten och konserverade in i sitt språk medan det i vårt språk glömdes bort. Unna finns än i fornisländskan, i fornsvenskan, norskan och danskan för "älskad". Saiwa är också ett nordiskt lån. Ex. enl. prof. Elias Wessén, Svensk språkhistoria del I: nordiskans saiwa; sjö — urv. enl. E. Wessén: ai genom omkastning av kvantitet och accent till iö. Sjö är på samiska jaure.
2. Oskar Eriksson, född 18 april 1873, död 14 december 1958.
3. Olavi Korhonen — DAUM: Dialekt-, ortnamns- och fornminnesarkivet, Umeå. Docent i samiska vid Umeå universitet.
4. Paktivare har vatten runt om — på västra sidan Paktiäpe, som sluttar mot klippan — på östra sidan Paktijokki.
5. Hos Paulus och Lisa blev Anna bjuden på renost, torkat renkött och renmjölk som surnat till jubmo.
6. Ernst Manker, samisk forskare, redovisar ett ansikte inhugget i ett träd i Tomholmen. Acta Lapponica XIII, kultplats 231, Uppsala 1957. Kjell Lundholm, antikv., Norrbottens Museum, har hittat en liknande lokal i Ö. Vejejaur i Arjeplog.